

**DÁVIDHÁZI PÉTER: PER PASSIVAM RESISTENTIAM.
VÁLTOZATOK HATALOM ÉS ÍRÁS TÉMÁJÁRA**

Budapest, Argumentum Kiadó, 1998, 409 l.

Érdekes és hasznos könyvnek tartom Dávidházi Péter tanulmánykötetét, és ez a kijelentés napjaink szakmai könyvtermését nézve jelentős elismerés.

A tanulmányköteteket általában azért szeretjük, mert a szerzőnek különböző folyóiratokban és könyvekben olvasható írásait a könyvespolcon egy helyre gyűjtik. E kötet esetében ez azért is előnyös, mert ezen tanulmányok egy részével előbb vagy utóbb mindenképpen számot kell vetnie minden, a 19. századi magyar irodalomtörténettel foglalkozó kutatónak. Számomra azonban sokkal fontosabbnak tűnik, hogy ez a kötet felmutatja a lehetőségét egy olyan irodalomtörténet-írásnak, amely tárgyul nem egy személyt vagy a kronológia két dátuma közé zárt időszakaszt választ, hanem egy személyektől és korszakoktól független témát, egy olyan problémakört, amely az írásbeliség létezése óta az egyik legérdekesebb az európai kultúrtörténetben. A könyv „propositióját” rögtön a borítón olvashatjuk: *Változatok hatalom és írás témájára*. Az írás (a cselekvés és nem az eredmény) mint írásművészet, mint ars központi szerepet kap a könyvben, nemcsak a vizsgált anyag, hanem az itt olvasható szövegek megformálásának tekintetében is. Pontos, kicsiszolt fogalmazás jellemzi a mondatokat, a közérthetőség mellett a szépségre törekvés e stílus legfontosabb vonása. Dávidházi nem a minél sűrűbbre szőtt fogalmi háló szakszavaival akarja befogni témáját, hanem egy jól kiválasztott és megformált metaforával, képpel festi le a gondolat szárnyalását. A fegyelmezett műgond minden egyes íráson érződik, függetlenül annak témájától, tétjétől, funkciójától.

Ezzel a leíró megállapítással a szerző személyes érintettségének kérdéséhez jutottam. Úgy tűnik számomra, hogy az olvasó és a mű párbeszédét jobban elősegíti a személyes részvétel és ennek hiteles, szép nyelvi kifejezése, mint a személytelennek, objektívnek tartott fogalomhasználat. Ezen tanulmányok olvastán sokszor éreztem azt, hogy a „másik” beszél hozzám, akinek fontos az, amiről szól. Dávidházi a tanulmányok során többször tér át az egyes szám első személyű beszédmódra. Kikerüli ezzel a szakirodalom többes szám első személyű, pontosabban személytelenségű, magát objektívnek feltüntetni akaró hangját. Az egyes tények, jelenségek, gondolatok összekapcsolódása nem valamiféle, csak a beavatottak számára ismert, s éppen ezért nem feltétlenül elmondandó szabályrendszer szerint valósul meg, hanem a „hétköznapi ember” érzékeny, sok esetben ismerős gondolatai alapján. E tekintetben kiemelkedő az úti levél műfajára játszó, az élményeket visszatekintve értelmező beszámoló a Folger-Shakespeare Emlékkönyvtárról. Az írás átszellemült fogalmazása kedvet ébreszt az olvasóban a helyszín és ezzel együtt Shakespeare iránt. Mások bizonyára más helyszínekről tudnának hasonlóan lelkes

beszámolókat írni – például a wolffenbütteli Herzog August Bibliothekről, a régi magyarosok paradicsomáról –, de éppen nem a téma az elsődlegesen fontos, hanem az, ahogy a beavatási szertartáshoz hasonló eseménysort a szerző utólag interpretálja, bevonva ezzel az olvasót is a Shakespeare-t kutatók már-már szakrális közösségébe.

A manapság sokszor tapasztalható gyakorlattal szemben e kötet egyetlen tanulmányának sem célja, hogy a kronológia történetiségére felfűzött, eddig ismeretlen epikai részekkel dúsított elbeszélésként mondja el újra az irodalom történetét. Többször hangsúlyozott tétele a szerzőnek, hogy a vizsgálatok történeti tárgyát, de azok történetiségét is a mi nézőpontunk konstruálja, s ezért nem lehet az irodalom történetét egy, az időben változatlan nagy-elbeszélésként, mintegy „eposzként” felfogni.

Ez a szemlélet és az ebből következő módszer pedig azért hasznos, mert a megállapításokhoz, következtetésekhez vezető út minden lépését igyekszik megmutatni a szerző, még azokat is, amelyek a személyes érzelmek, szorongások és bizonytalanságok mezőin keresztül vezetnek. Nemcsak az elmúlt, az ideológiai sokszor túlvezérelt rendszerben volt „szemérmes” a magyar irodalomtörténeti beszédrend, de a korábbi korszakokban is, talán már Toldy Ferencről kezdve. Ebben a helyzetben üdítő színfoltnak tartom Dávidházi Péter irodalomszemléletét és írásművészetét, mert nem a pozitivisták filológia dinoszauruszcsontvázát vagy az eszmék gomolygó változásait akarja rekonstruálni, hanem az emberi magatartásformákat kívánja lepárolni és elemezni, s ezt nem lehet másként, mint olykor feltárva saját belső világát. A kötetet szervező szándék is személyes élettapasztalat gyümölcse: „Utólag meglepően könnyű volt megtalálnom ekkori dolgozataim zömében a válogatás elveként használható közös témát. Ez a rendszerváltozás mámorával kezdődött, majd egyre keserűbb csalódásokba torkolt, mégis gyönyörű évtized hullámvéréssel alighanem sokunkból kikényszerítette, hogy újragondoljuk hatalom, írás és ellenállás szövevényét, újraolvassuk a »ki adta néked a hatalmat« példázatos bibliai jelenetét” (359).

Emberi kritika ez. S a kritika szó itt jelzi azt, hogy amíg a tudomány nyelvünkben mindig valamiféle „objektíválódott” látásmódot és gondolatformát jelent, addig a kritika szó hallatán, itt, a Kárpát-medencében, sosem tudunk elvonatkoztatni a szerző személyétől. A kritikát mindig „valaki írja” – az irodalomtudomány meg csak van. Ezen a ponton mintegy harminc éve nem tudunk túllépni. 1971-ben írta le Tarnai Andor az akkor induló kritikátörténeti kutatásokról szóló beszámolójában: „Kezdetől fogva nehézséget okozott, hogy az így kijelölt tárgykörnek elfogadott magyar neve nincsen. A kritika nálunk bírálatot jelent, s ha ismeretes is a szó tágabb értelme (kritikai irodalom), még szakmai körökben sem használatos; a criticizmus mint készen kínálkozó idegen szó, annyira idegenül hangzik, hogy használatára, legalább egyelőre, nem nagyon lehet gondolni. Nem sokkal jobbak a további javaslatok sem, amik eddig felmerültek: kétséges, hogy az irodalomtudomány szót le lehet-e a critique számára foglalni, nem látszik eléggé körülhatároltnak és terminus technikussá avathatónak a »kritikai gondolkodás története« kifejezés, további megfontolást igényelne az »irodalmiság« szó. Ilyen körülmények között érthető, hogy a vállalkozás az intézeti tervlapokon »az irodalomtudomány és a kritika története« címmel szerepel, ami a közszájon kritikátörténetté rövi-

dült. Nem lehetetlen, hogy e tárgynak e vox populi adja meg végül a végleges nevet. Ha meghonosodnék, nem történne más, mint a kritika szó értelmének kiterjesztése arra a területre is, amire eddig nálunk nemigen alkalmazták.” (*Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 1971/7–8, 581.) A „kritikátörténet” mára már megszokott terminus lett, ám a magyar „kritika” szó jelentésének általában vett kitágítása harminc év alatt sem történt meg. Ezt az állapotot rögzíti Dávidházi is: „azt meg már a kezdő anglisták is tudják, hogy az angol »criticism« szó az irodalomelmélettel való foglalkozást is magában foglalhatja, s így valóban tágabb körű, mint a magyar »kritika«, művelője tehát gyakran tényleg több vagy más, mint »kritikus«” (282), de a helyzetet már nem az irodalomelmélet, hanem egy minőségi-értékelvű, tudománytörténeti szempontból értékeli: „Bizony tanulhatnánk valamit ebből, hiszen idehaza mintha túl sokat is emlegetnénk az irodalomtudományt, s túl könnyen számíthatna valaki *tudósnak*; nyakra-főre osztogatjuk e címeteket a fellengzős zsargonnal sem leplezhető szakszerűtlen és semmitmondó műveknek, illetve szerzőiknek. Ha végignézünk az utóbbi évtizedek magyar irodalomtudományán, nemcsak jó néhány kiváló mű és a tudósi nevezetre mindenképpen méltó szerző tűnik szemünkbe, hanem egy meglehetősen merev, nehézkes, tudálékos és tekintélyelvű szerveződés, mely a tudomány örökös hangoztatása ellenére a gondolkozást nemegyszer gátolta.” (283.) Azzal együtt, hogy mélyen egyetértek ezzel a megállapítással, hiányolom azt, hogy a kérdés elméleti vetületének, a diszciplínák, módszerek, írásbeli műfajok elkülönülésének (tudományos értekezés, tanulmány, esszé, recenzió, szöveg), illetve a hatalom általi meghatározottságuknak nem szentelt egy-két bekezdést a szerző. A hatalom olyan, mint a gravitáció, nem lehet élni jelenléte nélkül, mégis le kell győzni, hogy hidat építhessünk, hogy repülővel utazhassunk.

Igaz, a személyes elfoglultság beszél belőlem, mert a tudomány izgalmas kérdései közül az e könyv fő témájaként meghatározott hatalom kutatása a legérdekesebb számomra. Ezért is sajnálom, hogy a sok e témáról szóló tanulmányból nem készített egy kismonográfiát vagy vázlatos előkészületet egy nagymonográfiához Dávidházi Péter. E területnek ő az egyik legavatottabb ismerője, a kultusztörténeti kutatócsoport alapítója és vezetője, kitől várhatnánk tehát ilyen irányú összefoglalást?

A kötet első tanulmánya („*És ki adta néked ezt a hatalmat*”) általános elméleti keretet ad ugyan a vizsgálatnak, de a hatalom fogalmát talán túlságosan is leszűkítve veszi szemügyre. A hatalom működésének egyik kitüntetett aktusán, a felhatalmazáson és annak lehetséges módozatain gondolkodik a szerző. Ebből vonja le azt a következtetést, hogy a hatalom elleni védelmet a „független” szellemi értékek megtalálása, elismerése jelentheti: „a még fel nem hatalmazott szerzőknek és szövegeknek legalábbis előlegeznünk kell a bizalmat, s valahányszor kiderül, hogy megérdemlik, minden lehetőt meg kell tennünk hivatalos elfogadtatásukért.” (25–26.) Én másképp látom az ellenszegülés lehetőségeit. Legfontosabb, hogy feltérképezzük a hatalom működésének erőterét, szabályait, s amennyiben ezek már nagyjából láthatók számunkra, akkor dönthetünk, hogy mit is teszünk. S ebből az általam vallott hatalom-fogalomból az is következik, hogy nem tudok egyetérteni azzal a kijelentéssel: „adás és átruházás nélkül, tehát a felhatal-

mazás művelete híján senki sem rendelkezhet hatalommal.” (11.) A változó világ és a változó élet olyan új szituációkat eredményeznek, amelyekben különösebb felhatalmazás nélkül is jelentős hatalom összpontosulhat valaki kezében. Manapság hatalmat jelenthet az információhoz hozzáférés, ezt régebbi korokra vonatkozóan a tudás hatalmának is lehet nevezni. Az információ, a tudás fölötti hatalom megtapasztalható az egyes írott szövegekben is, s ezért lehet ez a kutatási terület fontos kiindulópont bármely irodalmár számára.

A könyv első nagy részének központi témája (*Mentalitástörténeti változatok: az ellenállás magyar hagyománya*) a sajátosan magyarnak gondolt passzív rezisztencia, a rossz körülményekkel szemben befelé forduló ember konok ellenállásának mint politikai és ezzel kapcsolatosan társadalmi magatartásformának vizsgálata. A tanulmány nagy kérdését, hogy a passzív rezisztencia tovább életető vagy inkább elfojtó taktika vagy mindkettő egyszerre, e recenzióknak nem feladata megválaszolni, bár kétségtelenül olyan kérdést vet föl a szerző, amelyhez ilyen vagy olyan okból mindenkinek van hozzájárulni valója. A kötetben így összegződik a tanulság: „valamennyire mindannyian egyazon hatalmi erőter foglyai vagyunk, kiszolgáltatva annak, hogy míg használni akarjuk, használjon bennünket. Vagyis mindenki együttműködött valamelyest, akarva-akaratlan, s amire szükségünk volt, azt bizonyos értelemben el kellett fogadnunk, ha úgy tetszik *azoktól*. Persze, tudom, minden az arányokon múlik, vannak fokozatok; tegyünk különbséget, ha egyáltalán lehet, azok közt, akik építeni akarván működtek együtt a hatalommal, illetve akik nem tudtak ellenállni a hatalom érzéki csábításának.” (63.) Úgy gondolom, lehet, sőt kell is különbséget tenni az együttműködés formái és módjai között. Ezt a szerző is megtette az egyik, e kötetbe is felvett tanulmány (*A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében*, első megjelenés: ItK, 1990, 341–359) kapcsán kialakult polémiában. (SZAJBÉLY Mihály, *Hazudni büszke író*, Holmi, 1996, 917–922; DÁVIDHÁZI Péter, *Gyanútlanul a hatalom csapdájában*, Holmi, 1996, 1072–1083; LUKÁCSY Sándor, *Válasz helyett*, Holmi, 1996, 1231–1232; DÁVIDHÁZI Péter, *Bocsánatkérés*, Holmi, 1996, 1372.) Sajnálom, hogy az e vita során közzétett szövegek nem kerültek be a kötetbe, mert jó példát szolgáltatott volna arra, hogy a kikerülhetetlen hatalmi erőterben hogyan változnak, cserélődnek a pozíciók: mikor, kinek van hatalma, hogy megszólalásával értelmezze a korábban közreadott szövegeket. A vitacikkek az elméleti megközelítések mellett gyakorlati példával mutathatták volna be az egyes beszédrendek működését, s az ezek közben létrejövő pontatlanságokat, csúsztatásokat, ferdítéseket.

Az első rész további két tanulmánya is a politikai hatalomhoz alkalmazkodás kérdéseit vizsgálja. Hamlet a színdarab emlékezetes jelenetében az égen elúszó felhőket tevéhez, menyéthez, majd cethalhoz hasonlítja, s Polonius mindhárom esetben egyetért vele. A hatalomhoz való alkalmazkodás lekerekített, irodalmi (itt értsd: irodalmi műben szereplő) példázatát olvashatjuk, de más oldalról a véleményváltoztatás jogáról és az értelmezések időbeli változásáról is szólhat ez a jelenet.

A hatalom és viszonyrendszere szempontjából egészen más példát szolgáltat viszont a kötetben ezt megelőző tanulmány Széchenyi–Deák anekdotája. Széchenyi Deákot kívánta megnyerni ahhoz a tervéhez, hogy mindketten vállaljanak hivatalt az udvarnál, s

ezzel segítsék előre a reformok kibontakozását. Deák kifejtette, hogy nem vállalhat olyan politikai szerepet, amelynek mintája a renégát Szokoli Mohamed volt. Ez a szintén példázat értékű anekdota ellentétpárja lehet az előző, színpadi jelentnek, hiszen ott egy 22 szereplős fikciós mikrovilágban hangzanak el a súlyos szavak, a két történeti alak viszont egy sokkal több szereplős politikai színpadon vitatkozott egymással. Éppen ezért, amíg Hamlet és Polonius kifinomult párbeszédének vizsgálatakor saját fikciónk alakító erejével bátran élhetünk, addig a történelmi példázat elemzésénél – bármennyire is fikció saját történelmünk újrakonstruálása – mégiscsak nagyra kell nyitnunk vizsgálódásunk objektívját, hogy minél több, ebből a korszakból származó adat beleférhessen, hiszen az általunk látott kép így pontosabb lesz. A példázatként választott Széchenyi–Deák-történet egyrészt jó indokot szolgáltat a hatalomhoz való alkalmazkodás lehetőségének bemutatására, a „belülről javítani” dilemmájára, másrészt könnyen csábíthat mindenkit arra, hogy a szituáció elméleti elemzését helyezze előtérbe, a háttér homályában hagyva a történelmi körülményeket. S ez rögtön egy módszertani kérdést is magában rejt: létezhet-e a hatalom működésének pusztán elméleti vizsgálata? Vagy a hatalmi működések feltérképezése csak az egyes helyzetek, történések, viszonyrendszerek vizsgálatában létezik? Széchenyi esetében például mennyire egyedi, mennyire sajátosan meghatározó az ő lelkivilága, neveltetése, a felvilágosodással is rokonszenvező világ-szemléleti háttér, amelyet apjától kapott? Hiszen nyilván más üzenete van annak a példának, amelyet egy olyan apa nyújt fiának, aki a déli vármegyék adminisztrátora 1785-ben, majd II. József rendeleteinek „eredményeképpen” 1786-ban lemond erről a hivatáról, aki 1798-tól Somogy megye főispánja, aki megalapította a Nemzeti Múzeumot és Könyvtárat, s tagja a jénai, varsói, bécsi akadémiáknak. A politikai szituációnak számtalan vonatkozása van, amelyek az egyedi eseteket külön minősítik. S ezen egyedi esetek jobb megismeréséhez biztos, hogy sok egymással rokon diszciplínát is meg kell kérdeznünk. Érdemes lett volna – akár a kötet szerkesztése során – a Széchenyiről készült újabb történész szakmunkák közül egyet-kettőt megidézni a gróf álláspontjának, a két politikus nézeteinek és magatartásuk különbségeinek jobb megvilágítása végett. Széchenyi lelkialkatának sajátos tulajdonsága volt a rejtőzködés, az álcázás, amint ezt Dávidházi is kiemeli (59), de ezzel egyidejűleg a vezéri szerepre is törekedett, s ehhez járult az is, hogy az őt körülvevő valóságot nagy torzítású prizmán keresztül szemlélte. („Öntudatát erősítette, hogy vállalkozásaiban és politikai pályáján magánemberként jár el, ugyanakkor folyvást foglalkoztatta a gondolat, mennyivel nagyobb hatással működhetne, ha az állami végrehajtó hatalom segítségével dolgozhatna”, „de nem tudta elfogadni, hogy alternatívák létezhetnek, a társadalmi erők közöttük választhatnak, magát tekintette az egyetlen hivatott politikusnak...” GERGELY András, *Széchenyi István a politikában = Egy nemzetet az emberiségnek: Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*, Bp., 1987, 189, 192.) Széchenyi a politikát még az előző korszakok hagyománya szerinti személyes, akár egyszemélyes reprezentáción keresztül megvalósítható működésnek tartotta, szemben a korszak más politikusaival, akik már a politikai pártok adta lehetőségekben gondolkodtak. Ezt a képet árnyalja, hogy „Széchenyi nem volt demokrata. Nem gondolta azt, hogy az élethez való jogból önként következik a saját sorsunk közösségi

intézésébe való beleszólás joga. Minden ember szabad tulajdonosi egzisztenciájáért küzdött, de elvárta, hogy az alkotmányos monarchia formális keretei között a többség önként helyezze a politikai vezetést egy értelmiségi-vagyoni elit kezébe.” (CSORBA László, *Széchenyi István*, Bp., 1991, 135.) A politizálás, a társadalom átalakítása tehát számára nem a cselekvés, hanem a végeredmény szempontjából közügy. Széchenyi a hatalom birtoklásának hagyományos struktúráját elfogadta, a társadalom átalakítását is csak ebben a keretben tudta elképzelni, s ebből a nézőpontból vetve egy pillantást a kérdésre, úgy látom, számára nem volt más lehetőség, mint a hatalom akkori működési szerkezetében, az egyes pozíciókban lévő emberek cseréjével megvalósítani a társadalom átalakítását. Éppen itt nem tudott túllépni saját hatalomfelfogásán, éppen ezért nem akart pártot szervezni maga köré, saját hatalmi helyzetét, már amennyi volt neki, ezért nem tudta a politika terén elég nagy hatásfokkal érvényesíteni. Ebből a szempontból lenne érdekes kérdés, hogy milyen típusú különbségek mutathatók ki a hatalomhoz való viszonyban Széchenyi tettei (akár beszélgetései) és írásművei, az ekkoriban kezdett politikai cikksorozata vagy a lelki gyógyítás eszközül szolgáló naplója között.

Az értelmezés középpontjába állított egyes szövegek, szövegrészek vizsgálata, újraolvasása és újragondolása nagyon termékeny és hatásos módszer lehet ott, ahol valamely uralkodó nézet vagy szemlélet ellenében, a példák súlyával kell felvenni a harcot. Ilyennek látom e tanulmánykötetben a 18. század utolsó szakaszáról szóló dolgozatot, amelyben a két Bessenyei fivér egy-egy fordításában megmutatkozó költői szerephagyomány bemutatását olvashatjuk. A tanulmány végső következtetése az a nagyon fontos és ezért itt megismétlendő gondolat, hogy Bessenyei „Sándor és György gondolatvilága sokban különbözött, ellentét is akadt köztük, de osztoztak a meggyőződésben, hogy a költői műben megjelenő gondolat *mint gondolat* is megérdemli a komolyan vételt, mindketten hittek a költői mű létértelmező funkciójában, sőt a teremtett világnak és teremtetőjének költészet általi igazolásában.” (101.) A gondolatrendszerek, világszemléletek együtt, egymás mellett létezésének felismerése, tudomásulvétele mindig előrevivő a tudomány szempontjából. A klasszikus századforduló esetében különösen fontos, hiszen ezen korszak elnevezésében – „felvilágosodás kora” – csak az egyik, igaz, talán a legfontosabb tényezőt helyezzük előtérbe, s hajlamosak vagyunk a többi folyamatról, összetevőről megfeledkezni. Dávidházi kiemeli mindezt, miközben a költői szerephagyománynak folytonos továbbvitelét mutatja be: „Bessenyei Györgynek mind korai, mind kései Pope-átdolgozása egészében is cáfolata lehet a tézisnek, miszerint a XVIII. század végi magyar irodalomban a laicizálódással, s főként az antropológiai érdeklődés előtérbe kerülésével mindinkább a »Kik vagyunk« problematikája nyomult a hagyományos vallássság »Mit kell cselekednünk?« kérdése helyére [38. jegyz.: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 160.]; sőt, itt (legalábbis egyelőre) az új kérdés láthatólag a régi szolgálatában áll: az ember antropológiai ismérvei a régi vallásos létértelmezés imperatívuszainak megerősítését szolgálják.” (97.) A korszak irodalmának alakulástörténetében, azt hiszem, ez a változásokon belüli folytonosság és az egymás mellett létezés a legfontosabb jellemző. Dávidházi tanulmányában a költői szerephagyomány mentén elemzi ezt a jellemzőt, de más témák mentén is kimutatható

lenne hasonló összefüggés, például a reprezentációtól a produktivitás felé való elmozdulás funkciótörténeti elemzése során is.

Ugyanezen tanulmányban kicsit előbb a magyar irodalom „főirányának” jelentésével szemben bizonytalan álláspontot foglal el Dávidházi Péter: „Tanácstalan volnék a fejlődés bármikori *főirányát* (vagy akár a szó pontos jelentését) illetően” (88). Azt gondolom, a magyar irodalom változásaiban több irány mentén lehet egymáshoz sorolni a műveket, szerzőket, összefüggéseket, de ezen belül mindenképpen van főirány. A fejlődés szó mára már nem tartható jelentéstartalmának mellőzésével együtt, a főirány elgondolása, s mindaz, ami mögötte rejlik Horváth János és Tarnai Andor irodalomtörténeti szemléletében – véleményem szerint – ma is érvényes leírást adhat az irodalomtörténeti változásokra. Főképp, ha a főirányon azt értjük, hogy a korszakban voltak népszerűbb, fontosabbnak ítélt műfaji, nyelvi, szemléleti normatív változások, s ezek többje egy irányba mutatott, míg mások ettől eltérő irányulást jeleznek. Ezzel a megfogalmazással a „főirány” fogalma az esztétikai vagy hermeneutikai-értelmezéstani megközelítéstől az irodalom társadalomtörténeti szemléletéhez kerül át. Ekkor viszont a szövegelemzéseken túl a társadalomtörténeti kontextus vizsgálatára is szükség van értelmezéséhez. Érdemes lett volna ezért egy mondatlalt megemlíteni Baróti Szabó Dávid magyarítását, amely ugyan egy Milton-átdolgozáson alapult, s ezért szövegszerűen is más áll a vizsgált helyen, de éppen a szerző papi hivatása miatt érdekes, hogy az exjezsuita tanár nem utal a vindicatio lehetőségére a költői szerephagyományt megfogalmazó indító sorokban. Több, a vindicatio hagyománya szempontjából vizsgálatra érdemes példát lehetne még sorolni, de egyetértek Dávidházi Péterrel, hogy a költői szerepek hagyományozódásáról nyilatkozni kényes dolog, hiszen ezen a téren, mint a klasszikus századforduló irodalomtörténetének sok területén, komoly előmunkálatok nem születtek, sőt erre a kérdéskörre vonatkozó átfogó kutatási koncepció sem létezik.

A kötetnek ebben a részében a befogadás-történeti és kultusztörténeti vizsgálatok kaptak még helyet: *Kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika, A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében*, illetve két, a magyar himnusz mint a közösség identitását meghatározó szöveg szerkezetén, szövegszervező elemein elinduló gondolatmenet. *A Hymnus paraklétszi szerephagyománya* című tanulmány a paraklétszi szerep felismerésével sikeresen oldja meg a transzcendencia felé fordulás irracionális és a szövegben található logikai-retorikai érvelés erősen racionális irányának egyeztetését.

A könyv harmadik részében (*Tudománytörténeti változatok: a tudós felhatalmazása és lehetőségei*) egy filológiatörténeti tanulmány, két megemlékezés, három kritika és egy beszámoló kapott helyett. Talán ez a legkevésbé egységes része a könyvnek, itt a többnyire gyakorlati igényből született szövegeket olvashatjuk.

Kivétel *A hatalom szétoztása: Klasszikus, modern és posztmodern a szöveggkritikában* című tanulmány, amely legalább annyira fontos a mai textológusok számára, mint az a bizonyos „puha, papírborítású füzet, [...] végtelenül egyszerű sötétkék címlapjával” (226) Stoll Béla tollából. Az elméleti kérdések vizsgálatához kötött gyakorlati megközelítés, a filológus szöveg fölötti hatalmának vizsgálata adja e tanulmány gerincét. A filo-

lógusi munka módszereinek nyilvánossá tétele, a megismerés általi demokratizálási folyamat az a változás, amely az utóbbi évtizedek textológusi munkájában elsőrendű szerepet kapott. Szerencsére nemcsak a változások leírását teszi meg Dávidházi, de állást is foglal: „egy zárt szöveggondozói kaszt egyedüli illetékességének érzete már a múlté. Ez még akkor is jó dolog, ha e demokratizálódás talán egyik lélektani oka a szövegkritika mai presztízsvesztésének, szemben az értelmező kritika vagy irodalomelmélet egy-egy ezoterikusabb, csak beavatottak által érthető, s ezért esetleg vonzóbb, sőt tekintélyesebb irányzatának divatjával. Az autokritás széttagolódása és relativizálódása hosszabb távon mindenképpen hasznára lesz a szaktudománynak.” (222.) Ezzel a megállapítással mélyen egyetértek, főképp, ha felidézem modern világunk elektronikus szövegkiadásait, szövegbankjait, az internetes cégek mint szövegszolgáltatók teljesítményét és lehetőségeit. A jövőre nézve fogalmazhatom meg a biztatást és a szerzőhöz méltó elvárást, hogy egy következő tanulmányban folytassa áttekintését a német és francia szövegkritikai iskolák és irányzatok bemutatásával és az új, számítógépes szövegkiadások vizsgálatával, hiszen úgy látom, nem sokat változott a helyzet a tekintetben, hogy „textológiai szakirodalom »magyar nyelven alig van.«” (227.)

A két kiváló filológusról, Oltványi Ambrusról és Kiss Józsefről szóló megemlékezés azért kiemelkedő, mert a közeli fényképfelvételhez hasonló bemutatásuk lehetőséget ad arra, hogy a szerző figyelmeztessen, a szakmai követelményekből soha, semmilyen történelmi vagy emberi körülmények között sem szabad engedni. Ez a tézis igencsak megfontolandó napjaink szakmaiságának szintjeiről töprengve.

A negyedik rész (*Módszertani változatok: Írás és szerkesztés műhelyproblémái*) leg-súlyosabb írása a kritika iskolázottságának alapelveit és alapminőségeit kutató elmélkedés. Leírni az ideális írásmű szabályait persze mindig sokkal könnyebb, mint betartani azokat – ezt maga a szerző is elismeri: „Vagyis kritikaeszményem megfogalmazásának kísérlete mélyen személyes, de a magam mentésére, sajnos eleve alkalmatlan művelet” (305) –, ámde napjainkban, amikor az irodalmi élet hatalmi harcai néha a politikai színtér csatározásaira emlékeztetnek, igen jelentős, hogy valaki megfogalmazza a kritikaírásnak mint írásmű készítésének kritériumait. Nem arról elmélkedik Dávidházi, hogy a kritikának deskriptívnek vagy preskriptívnek kell lennie, esszéisztikusnak vagy elemzőnek. A két kategória, amelyekről szól: a pontos mondatokkal, jól megírt, illetve a pontatlanul, hibásan fogalmazott szöveg.

A kezemben tartott tanulmánygyűjtemény olyan kérdéseket vet fel, amelyek ma nagyon fontosak a magyar irodalomtudomány és kritika változása szempontjából. Mondhatná valaki, hogy Dávidházi Péter megelégedett a témák és fő kérdések megmutatásával, és nagyvonalúan lemondott azok aprólékos kidolgozásáról; én inkább azt gondolom, hogy kinyitotta a lehetőségek ajtait, és utakat mutatott következő nemzedékek számára, hogy ezen a roppant fontos kutatási területen vizsgálódjanak. Az újabb generációk, a tanítványok szerepét azért tartom fontosnak, mert a fentebb bemutatott irodalomszemlélet ugyanúgy alakíthatna iskolát, mint több, ma híres irányzat. Dávidházi Szirák Péternek adott interjújában (Alföld, 1996/12) két fiatal kutatót nevezett meg tanítványként. Kiséry András és Márkus Zoltán elsősorban az anglisztika területén dolgoznak. Sajná-

lom hát, hogy ez a saját jegyekkel rendelkező írásművészet nem intézményesült iskolává. Fontos alternatívát jelenthetne a napjainkban létező beszédmódokhoz, irodalom-felfogások mellett, elsősorban a szövegelemzés területén.

A kötet kiadóját dicséri, hogy csak kevés sajtóhiba zavarta meg olvasásomat. A könyv külalakja viszont túlságosan visszafogott a fontos tartalomhoz képest. A múlt századi kötést utánzó borító láttán kevesen fogják felkapni a fejüket a boltban böngésző, valógató vásárlók közül, pedig a mai világban cégér nélkül a jó bor sem adható el.

Thimár Attila

ÚJABB KÖNYVEK JOHANN HEINRICH ALSTEDRŐL

Alsted a hazai eszmetörténeti kánonban ma még kétségtelenül nem az őt megillető helyet foglalja el. E tekintetben az elmúlt évszázadok nemzetközi trendjeinek eddig tulajdonképpen remekül megfeleltünk. Bán Imre ma már anakronisztikusnak minősíthető Alsted-képe például a maga idejében, nemzetközi értelemben sem volt teljesen elavult: a kortárs enciklopédikus rendszerek „tisztázatlan egyvelegében csak Descartes lángelméje teremt [majd] rendet. Alstednél még minden együtt gomolyog [...] nem [...] eredeti gondolkodó, tudományos munkássága szinte teljes egészében összefoglaló és rendszerező művek szerkesztését tűzte ki célul, de éppen a tudományos önállóságnak és a rendszeralkotás készségének hiányát mutatja nagy enciklopédikus műve is.” Nem csupán e Bántól származó sorok mutatják, hogy Alsted megítélése a hatástörténet során bizony számos interpretációs „bukfenc” áldozatává vált. Gijsbert Voet, Jacob Thomasius, Pierre Bayle, J. H. Zedler és mások Alstedet például egy, az ő korában nem jellemző, modern szerző- és eredetiségfogalom jegyében hamisítónak címezték, művét pedig plágiumként, Max Lipert Bayle-re hajazó fordulatával szólva

„művelt zsebtolvajlásnak” (gelehrten Diebstahl) tekintették. Amikor Bán Alsted művein Descartes s a karteizianizmus módszeres rendjét kérte számon, a maga idejében szintén alapjában véve korszerű szemléletet érvényesített. Az efféle számonkérések azonban a kortárs eszmetörténeti kontextusra irányuló értelmezések térnyerésével mára alaposan kétségbe vonódtak. Eszmetörténeti körökben immáron közhelyszámba megy például, hogy Descartes sem *ex nihilo* dolgozta ki új módszerét, mint ahogy híres – egyébként igencsak hermetikus ihletésű – álmainak leírása sejtetné; nem egy közös forrása volt például Alsteddel is. Arról nem is beszélve, hogy két rivális tudományos paradigma (mint esetünkben a karteziánus és a pánszofikus) összemérése ilyen értelemben teljesen céltalan. Különösen ha figyelembe vesszük azt az igen egyszerű tény, miszerint a 17. század első harmadában még korántsem volt eldöntött kérdés, hogy vajon az „újítók” (novatores) – akik közé soroljuk mind Descartes-ot, mind pedig Alstedet – mely csoportjának módszerei és filozófiája válik majd később az „új kor”, a modernitás hagyományát valóban alapvetően meghatározó tényezővé.

Mára Alsted életműve is megérte a – saját korának szempontjait is messzemenően szem előtt tartó – újraolvasási kísérleteket, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a múlt évszázad egyik leglátványosabb könyvkiadási projektje, az 1630-as *Encyclopaedia* reprint megjelentetése Németországban. Ennél is fontosabb azonban, hogy egy-egy doktori disszertáció elkészítése s néhány szórványos tanulmány, illetve monográfia-részlet után, többek mellett Robert J. W. Evans, Cesare Vasoli, Paolo Rossi, Walther Michel, Ingo Schultze, Robert Clouse, majd Wilhelm Schmidt-Biggemann nyomában a kilencvenes évek második felében jelentkezett végre az a kutató, aki Alsted újraakanonizálásáért eddig a legtöbbet tette. Az újraolvasás egyrészt a koraujkori enciklopédizmus kutatói felől (Rossi, Vasoli, Schmidt-Biggemann) indult meg, másrészt a Leibniz-kutatás felől, illetve azok irányából, akik a „három külföldi” (Three Foreigners), Samuel Hartlib, John Dury és Comenius Angliában kifejtett egyetemes reformtörekvéseinek kontinentális gyöke-reit keresték. A Howard Hotson indította projekt, amelyhez felesége, Maria Rosa Antognazza is csatlakozik alkalmanként, lényegében már bőven túlteljesítette Dame Frances Yates a *The Art of Memory*-ban megfogalmazott várakozásait: „egy teljes könyv lenne szükséges ahhoz, hogy Alsted hatalmas teljesítményét megvizsgáljuk.”

Ha tehát eddig csak szétszórt, az életmű vezéreszméinek összetett kontextusától elkülönített egy-egy szempontra irányuló, szükségszerűen töredékes publikáció segítette az Alsted-életmű iránt érdeklődőket (így az erdélyi korszak hazai kutatóira is gondolok), akkor ma már végre elmondható: van „megbízható szakirodalom”.

A közép-európai (elsősorban cseh, német, magyar és erdélyi) eszmetörténeti kutatás Jan Kvačala úttörő munkái, illetve Evans professzor rövid előzetese óta adós az érdemi előrelépéssel, igaz, az utóbbi időben idehaza is megindult Alsted erdélyi tevékenységének új szempontok szerinti értékelése.

Alsted 1630-as enciklopédiájának *Didacticabéli* „médiáelmélete” szerint (*Encyclopaedia...*, Herborn, 1630, 90) a tanulnivalók közvetítői avagy médiumai közelebből az „isteni sugallat” (afflatus Dei), a „tanár szava” (vox praeceptoris) és végül a „könyvek néma hangja” (muta vox librorum), azaz a „néma mester”. Távolabbról pedig a költségek (sumtus), a hely (locus) és az idő (tempus). Az érdeklődő olvasót a rendkívül kiterjedt Alsted-életmű kutatásában szakszerűen kalauzoló, lenyűgöző erudícióval, világos rendben, könnyed nyelvezettel megírt Hotson-művek méltán megérdemlik, hogy az alsted-i terminológia szerint is „néma mestereknek” tartsuk őket.

A továbbiakban inkább afféle angol-szász, figyelemfelkeltő recenzióval találkozhat az olvasó, mintsem annak klasszikus, kontinentális (urambocsá’ németes) elemző párjával, ha ezen elavultnak tetsző dichotómiának ma egyáltalán van még értelme. Tetszetős volna persze pontról pontra ismertetni Hotson eredményeit. Ám ez egyrészt a mindenkori recensens számára csaknem irreális célkitűzés – hiszen Hotson valóban Alstedhez méltó, enciklopédikus alapossággal mozgósította óriási mennyiségű primér és szekundér forrásanyagát –, másfelől nem is volna szerencsés a részletekbe menő taglalás, hiszen ezeket a könyveket minden hazai, a kora újkori eszmetörténet iránt érdeklődő kuta-

tónak közelebből is alaposan meg kell ismernie, s nem csupán a magyar nyelvű, elemző recenziókból. Harmadrészt az idekivánczó hazai eredmények rendszeres bemutatása egyáltalán nem volna észszerű vállalkozás egy recenzió terjedelmi keretei között. Ezért ez ügyben csak néhány alapvető szempontot említek majd.

A hazai eredmények Hotson kutatásával való ütköztetését azért sem tartanám méltónak a jelen recenzióhoz, mert a könyvek hiánypótló, iránymutató szakirodalmi forrásai a hazai kutatásoknak is. Másrészt mert Hotson nem az erdélyi korszak vagy a magyar recepció feldolgozását célozta meg, hanem a teljes életmű átfogó értékelését, ami az Alsted-oeuvre kiterjedtsége miatt önmagában is elismérésre méltó vállalkozás. Harmadrészt távol álljon tőlem az az idejétmúlt, kukacoskodó magatartás, amely inkább a beavatottak titkos társaságainak hermetikus elitizmusára emlékeztet, mintsem a felvilágosult modern tudományosság demokratizmusára. Ez utóbbi a tudományos közösségek együttműködésére, a gyümölcsöző „társ-szerzés” élményére alapoz, nemzetközi értelemben is, és nem az egyéni érdemek fitogtatására. Hotson – ezt személyes tapasztalatból is megerősíthetem – iskola-példája a hivatkozási erkölcsnek s a tudományos segítőkészségnek is. A továbbiakban tehát elsősorban a projekt létrejöttének körülményeiről, szerkezetéről, módszertanáról, fogalmi kereteiről, intellektuális célkitűzéseiről, illetve az újraolvasás kihívásairól írok, s így csak az elengedhetetlenül fontos kiegészítő kommentárok kerülnek majd szóba.

Hotson 1991-ben, *Johann Heinrich Alsted: Encyclopedism, Millenarism and the Second Reformation in Germany* címmel

védte meg doktori disszertációját Oxfordban. A témaválasztásban cseppet sem meglepő módon döntő szerep jutott Charles Websternek, a téma korai formálódása során pedig a már említett Evans professzornak. Szükségtelen utalni arra, hogy e két tudós kiemelkedő képviselője azon Hotson előtti, angolszász kutatóknak, akik a skót feltűnéséig a legtöbbet tudtak Alstedről. Webster elsősorban a kortárs angol fogadtatásról, Evans pedig az enciklopédista törekvéseinek közép-európai eszmetörténeti kontextusáról. A disszertáció végül is túl nagyra sikeredett ahhoz, hogy egy kötetben jelenjen meg. Ezért a három különálló publikáció: az intellektuális életrajz (*Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*), az Alsted millenarizmusát tárgyaló *Paradise Postponed* és a *Between Ramus and Comenius* műhelycímű, egyelőre még megjelenés előtt álló kötet, amely a német tudós műveiben kiteljesedő közép-európai enciklopédista hagyományról íródott. A Wiesbadenben megjelent *Alsted and Leibniz* eredetileg nem tartozott a konstrukcióhoz, de szervesen kapcsolódik ahhoz, amennyiben az Alsted-recepció legkiemelkedőbb figurájának eddig nem ismert Alsted-olvasatát elemzi, mégpedig konkrét olvasási nyomok, aláhúzások és széljegyzetek nyomán.

A projekt fő célkitűzése, mint már említettem is, a „három külföldi”, Samuel Hartlib, John Dury és Comenius által Angliában kifejtett egyetemes reformtörekvések kontinentális gyökereinek felkutatása. Az angliai ügyek tanulmányozását G. H. Turnbull kezdeményezte, majd H. R. Trevor-Roper, illetve Charles Webster folytatta a kutatást, míg a Hartlib-hagyaték

1995-ös publikálása és az ehhez kapcsolódó '92-es sheffieldi és '95-ös prágai konferenciák még alaposabb betekintést nyújtottak e rajongó tudományszervezők reformterveibe, illetve kiterjedt kapcsolatrendszerükbe. Ám az a világ, ahonnan e reformerek és a *Hartlib Papers* számos dokumentuma is érkezett, a Hotson írásait megelőző időszakban továbbra is ismeretlen maradt: „Comenius, Dury, és mindenekelőtt Hartlib úgy léptek a közép-európai protestáns világból az angol eszmetörténet lapjaira, mintha a semmiből jelentek volna meg” – írja szerzőnk. Hotson publikációival egyúttal arra is példát mutat, hogyan lehet termékeny kapcsolatot kialakítani az eleddig túlnyomórészt a Hartlib-kör tudományos, pedagógiai és orvostudományi tevékenységére koncentráló brit eszmetörténeti hagyomány, a főként a második reformáció politikai, egyházi és társadalmi reformjait elemző német történetírói hagyomány, illetve a meglehetősen nagy múltra visszatekintő cseh Comenius-kutatás között. Hotson szerint azonban az igazán gyümölcsöző együttműködést csak is hosszabb távon lehet megvalósítani, mégpedig a 16. század utolsó és a 17. század első harmada protestáns Közép-Európájának a tudományok teljes körére kiterjedő, a vélemények minél szélesebb körét figyelembe vevő és az észak-európai kontextusba is beágyazó eszmetörténetnek megírásával.

Hotson módszertanát mindenekelőtt az angolszász eszmetörténet (intellectual history) kontextualizmusa jellemzi, igaz, esetében nem a szigorú értelemben vett cambridge-i politikai eszmetörténészek (mint Skinner, Pocock vagy Dunn) az analitikus filozófiai hagyományra és Wittgensteinre alapozó, a történeti kontextus kifejezésen

elsősorban a különböző nyelvjátékokból, megnyilatkozásokból felépülő nyelvi kontextust értő módszerével állunk szemben. Hotson attitűdjé inkább a Donald R. Kelley-ére hasonlít: „Számomra az eszmetörténet (intellectual history) nem a történelemtudomány egy irányzata, hanem jóval inkább egy szempont – vagy szempontok sora – ahhoz, hogy az emberiség múltját teljes kiterjedésében próbáljuk meg szemlélni, a cselekvéseket és alkotásokat, amelyek érthető és közölhető nyomokat hagytak ránk. Hermeneutikai műszóval az eszmetörténet nem igazán diszciplína, inkább egy nézőpont (*Sehepunkt* a műszó, amelyet Chladenius vezetett be a 18. század közepén) egy diszciplínán belül, amely történetesen a történelemtudomány. Az eszmetörténet művelőjének az a feladata, hogy felfedezze az emberiség múltjának azon területeit, ahol megfejthető – általában írott vagy ikonografikus – nyomok maradtak fenn, és e nyomoknak aztán kortárs értelmet adjon a nyelv médiumán keresztül. Az eszmetörténészek mindig számíthatnak az olyan tudományokra, mint a közgazdaságtan, szociológia, politológia, antropológia, filozófia és különösen – vállalkozásuk céljai és hermeneutikai feltételei révén – a bölcsészettudományokra, kezdve az irodalomtudománnyal; de egyúttal sosem feledhetik feladatukat, sem pedig a kulturális látókörükből és tudományos kötöttségeikből származó határokat.” (Intellectual News: Newsletter of the International Society for Intellectual History, 1996/1.)

Ami a fogalmi kereteket, illetve a terminológiát illeti, Hotson szabadkozik. Megítélése szerint nem csupán az okoz gondot, hogy a közép-európai eszmetörténet számos szereplőjének szinte egyáltalán

nem vagyunk tisztában életrajzi tényeivel, és ugyanígy a korszak intellektuális intézményeinek összefoglaló ismeretével sem rendelkezünk, de ráadásul annak a nyelvnek, illetve fogalomtárnak sem vagyunk birtokában, amellyel leírhatnánk ezeket. Hotson szerint az utóbbi időben azért mégis születőben van egy olyan új történetírói tendencia, amely alkalmas terminológiát ígér. Elsősorban a Heinz Schilling és Meinhard Schaab szerkesztette antológiákra gondol, amelyek a „második reformáció” és a „további reformáció” kérdéseiről íródtak. Hotson nem dogmatikusan használja e kifejezéseket: míg az előbbit elsősorban a kifejezetten pragmatikus célú nassau-dillenburgi, az utóbbit a heterodoxia felé jóval nyitottabb hesseni reformtörekvések leírására alkalmazza, már ami Alsted intellektuális fejlődésének két kiemelkedő állomását, Herbornt és Marburgot illeti. Ezek a fogalmak mind teológiai, mind földrajzi értelemben pontosabban határozzák meg azt az esztörténeti kontextust, amelyben az Alsted-féle értelmiségek tevékenységét értelmezni lehet, mint a korábbiak, amelyek túl nagy hangsúlyt fektettek például a felekezeti hovatartozás kérdésére, illetve nem figyeltek fel arra a tényre, hogy a teológia és az egyházi doktrína megújítása csupán két komponense volt egy jóval tágabb értelemben vett reformnak. A felekezeti térkép merev alkalmazása egyúttal eltereli a figyelmet arról is, hogy e reformtörekvések látványos termékenysége intellektuális értelemben vett viszonylagos felekezetfüggetlenségükből fakad. A Schilling és Schaab antológiái által széles körben bevezetett fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó elméletek kétségtelenül tetszetős képet nyújtanak egy rendkívül heterogén

esztörténeti jelenségsor leírására, a kortárs fogalomkészlet sokfélesége azonban továbbra is aggasztó, még akkor is, ha Hotson állítása szerint a „második reformáció” és a „további reformáció” kifejezések egyaránt visszatekintenek a kortárs szóhasználatra. Hogy csak néhányat soroljunk fel ebből: *reformatio doctrinae et vitae*, a rózsakeresztes manifesztumok ígérte „általános reformáció” (Allgemeine und Generall Reformation), a többek között Guillem Postell által felelevenített neoplatonista *restitutio*, a baconi *great instauration*, vagy épp Tommaso Campanella *mutazione*-fogalma, amely jóval többet jelentett a pusztán politikai értelemben vett forradalmi átalakulásnál, hiszen asztrológiai, mágikus és millenarista meghatározottságával a világ teljes mértékű transzformációját célozta meg *propter melius*. Alsted többek között a *generalis* vagy *magna reformatio* fordulatait alkalmazza millenarista írásaiban, a *philosophia* vagy *encyclopaedia digne restituta*, illetve *reformatio philosophiae* kifejezéseket enciklopédiáiban; a két fogalomkör a kései Alsted esetében teljes mértékben összekapcsolódik. A „további reformáció” terminusának használatát támaszthatja alá (pontosabban az ahhoz kötődő, ám az Alsted-szótárhoz szorosabban kapcsolódó „folyamatos reformáció” fogalmát vezetheti be) ugyanakkor a következő Alsted-idézet a *Praecognitorum Theologicorum* kronológiai tárgyú fejezetéből (*Chronographistoria sacra*): „1500. Ebben a században kezdődik a Reformáció (hoc seculo incipit reformatio). / 1600. Folytatódik a Reformáció (continuatur reformatio). / 1694. Ez a Dániel 12. fejezete által megjövendőlt vég (hic est terminus praedictus a Daniele cap. 12.).” (*Praecognitorum Theo-*

logicorum libri duo: Naturam Theologiae explicantes, et rationem studii illius plenissime monstrantes, Frankfurt, apud Antonium Hummum, 1614, 535. HAB 228.5 Theol.) E kronológiai modell tanúsága szerint a reformáció egyetlen hosszú folyamat, amely Luther fellépésétől az Ezeréves Földi Birodalom megkezdődéséig tart, s – az Alsted álláspontjára is jellemző posztmillenáris képlet szerint – reformjaival mintegy elő is készíti azt.

A következőképp foglalhatom össze *in nuce*, miképp mutatja be olvasóinak Hotson Alstedet. Egy előbb Herbornban, majd Heidelbergben és végül Marburgban a „további reformáció” háromféle típusával megismerkedő, rendkívül nyitott és tehetséges, lenyűgözően termékeny ifjúval ismerkedhetünk meg, aki „filozófiai gyógyírét” (*panacea philosophica*), a nagy filozófiai-pedagógiai rendszert Marsilio Ficinót és Giovanni Pico della Mirandolát meghazudtoló szinkretizmussal állítja össze, forrásai között a ráimizmus, a lullizmus, az új arisztotelianizmus, a memória-művészet szinte minden hagyománya, a hermetika, alkímia, asztrológia, mágia és egyéb okkult tudományok egyaránt szerepelnek. Minden hagyományt, minden forrást a nagy cél, az ember bűnbeesés előtti tökéletességének helyreállítása (*instauratio imaginis Dei ad hominem*) érdekében mozgósít. (Az Isten saját képmására teremtetten az embert, az *imago Dei* ilyen értelemben a paradicsomi tökéletesség metaforája.) Ez a program aztán a húszas évekre végképp kudarcba fullad, illetve Alsted privát világában bűvópatakként él tovább, mígnem az erdélyi korszakban majd újra föltámad. A kudarcot egyfelől a rózsakeresztes *rumor* előhívta bölceleti krízis, illetve a dordrechti zsinat felekezeti

polarizációjából következő teológiai válság okozza. Mindezt tetézi a harmincéves háború traumája. Alsted a nyilvánosság felé egyre inkább biblicista arcát mutatja. (Hasonló modellel írhatjuk le a fiatal, jegyzetfüzete tanúsága szerint is szintén szinkretikus érdeklődésű Szenci Molnár Albert ortodox kálvinizmusra való rázárkózását a korszakban, többek között személyes traumák következtében is.) Ezzel együtt jár, hogy a húszas évek elején, némi hezitálás után, egyre markánsabb millenarista álláspontot alakít ki. Erdélyi tartózkodása alatt pánszofikus törekvései és millenarizmusa immár szorosan összekapcsolódnak, ahogy azt egyébként – ha nem is kifejezetten az erdélyi korszakra utalva – már Vasoli és Schmidt-Biggemann is sugallták korábbi tanulmányaikban. A nagy rendszerezőt rajongással mutatja be Hotson a következő, jellemző idézetben: „Aligha kísérelte meg valaha is egy ember ily rendszerezetten és átfogóan a valóság egészét megmagyarázni: az emberi tudás kiterjedése filozófiai enciklopédiájában, az isteni bölcsesség magassága teológiai summájában és az egyetemes történelem mélysége kronológiai és millenarista műveiben.” Ez Bán Imre fentebb idézett álláspontjának tökéletes ellentéte. Ám úgy hiszem, legalább annyira túlzó is.

A Hotson által lefestett Alsted-kép alapjaiban és részleteiben lényegében helytálló, ám akad, amit másképp is lehet értelmezni. Az egyik ilyen kérdés az eszmetörténészek nem ritka szemléleti buktatójával, a Quentin Skinner által a „koherencia mítoszának” nevezett kérdéssel áll kapcsolatban. Bár Hotson néha utal Alsted életművének „próteuszi mivoltára” (*Protean quality*), „extrém eklekticismusára”, illetve teóriáinak időről időre bekövetkező

metamorfózisaira, mégsem domborítja ki ezt az oldalt kellőképpen. Noha nemigen akadhatnak izgalmasabb (persze a korra és a téma természetére oly jellemző) paradoxonok, mint például a *viszonylagos egyetemes kulcsé* vagy a *rendre változó philosophia perennisé*. Márpedig Alsted tökéletesnek szánt enciklopédiája minden alakváltoztatásban olyan új taxonómiát ad például, amely minden esetben lényegesen tér el a korábitól. A nagy rendszerező élete során soha nem publikált két egyforma tudományrendszerezést, ez azért mindenképpen elgondolkoztató. Skinner tétele itt válik aktuálissá: mindig hajlamosak vagyunk ugyanis olyan koherensnek ígérkező rendszert belelátni egy adott szerző életművébe, amivel az sohasem rendelkezett (még akkor sem, ha esetleg a szerző úgy is szerette volna). Márpedig nem hangsúlyozni az Alstediana – szerzője szándékai ellenére – lényegbe vágóan szétartó jellegét gyakorlatilag egyet jelent azzal, mintha azt koherens rendszernek állítanánk be, elvégre mégiscsak egyetemes tudományról van szó! Alsted nagy enciklopédiájának *Didactica* című bevezető fejezetében felsorolja azokat a könyveket, amelyeket nem vagy nem mindenkinek javall olvasásra (*Encyclopaedia, i. m.*, 92). Ilyenek a halottidézt és egyéb tiltott mágiát tárgyaló könyvek (*libri necromantici*), mint például a legendás *Picatrix*; nem való az diák kezébe! Ilyenek az eretnek könyvek (*libri haeretici*), mint például a háromságtagadó Fausto Sozzini könyvei (*libri Socini*); kezdő ne olvassa ezeket! Ilyenek az obszcén művek (*libri obsceni*), mint például Giovanni della Casa írásai; se tanár, se diák, se tanult ember (*proficiens*), se kezdő ne bújja ezeket! A rendszertelen könyvek (*libri amethodici*)

különösképp nem valók kezdőknek, annál inkább a módszerek (*methodici*). Nem folytatom a felsorolást, mindezekből már kiderült, hogy Alsted a minden bizonnyal rendszertelen Montaigne-t például nem ajánlaná kezdőknek, s az is kitűnik kis túlzással, hogy a rendszertelen szerző státusza nagyjából azonos a fekete máguséval, a vallási tévelygőével, s nem áll oly távol a pornográf szerzőtől sem! De ennél még lényegesebb a mi szempontunkból, hogy Alsted – e példa is jól mutatja – magát mindenképpen módszeres szerzőként látta, noha ami a taxonómiák kérdéséről, életműve hagy maga után némi kívánnivalót...

Azontúl, hogy milyen mértékben látjuk konzekvens szerzőnek Alstedet, életművének újraértékelése során természetesen számos egyéb kihívással is számolnunk kell. Az olyan kérdéseket, mint amelyeket szerzőnk háromságtagadók elleni polemikus művei (mint például az erdélyi nyilvános főmű, a *Prodromus religionis triumphantis*) vetnek fel, nyilván önálló, könyvterjedelmű tanulmányban lehet csak értelmezni. Ettől függetlenül megemlíthető, hogy a Hotson-projekt egyelőre csak elemnyező mértékben koncentrált erre a kérdésre. E tekintetben a hazai, nagy múltra visszatekintő, antitrinitarianizmust kutató műhelyektől is bizton várhatunk majd előrelépést.

Nyilván nem lett volna érdektelen egy az Alsted-recepció egészét áttekintő, fejzetterjedelmű tanulmány elkészítése sem; ez különösen az intellektuális életrajzhoz illeszkedett volna harmonikusan, ahol egy megjegyzés utal is arra, miért nem került már korábban az eszmetörténeti érdeklődés homlokterébe az Alstediana. A dekanonizáció történetének – a hazai

receptiótörténet szempontjából különösen izgalmas Alsted grammatikai tankönyv-projektjének elmarasztalása Comenius módszerének javára Apácai Csere Jánosnál vagy Tótfalusi Kis Miklósnál – s az annak során kialakult merev és sommás előítélet-rendszernek a megvilágítása megkönnyítette volna az Alsted mai, szélesebb értelemben vett aktualitásáról szóló bekezdések megírását is, amelyek szintén fájóan hiányoznak a projektből. Mert úgy hiszem, az újabb – az eszmetörténeti megfontolásokat messzemenően figyelembe vevő – informatikatörténeti kutatások karöltve a könyv-, könyvtár-, olvasás- és olvasmány-történeti diszciplínával, illetve például a kognitív tudomány felé is nyitott memóriaművészeti stúdiumokkal méltán fordítják figyelmüket az Alsted által nyújtott, lenyűgöző rendszerezési kísérletek s az egész enciklopédikus életművet alapjaiban meghatározó kombinatorikus spekulációk felé.

Különösen a fogalmi keretek s a terminológia létrehozására tett kísérletek során, úgy vélem, hasznos lett volna rávilágítani, ha csak utalásszerűen is, arra a tényre, hogy a protestáns kontextusban számottevő második és további reformáció mindenképpen párhuzamba állítható a katolikus megújulás, ha tetszik, a katolikus reformáció köreiből induló egyetemes reformerek, mint Athanasius Kircher vagy különösen Tommaso Campanella programjával; ez utóbbi ráadásul még chiliaszta is volt, és műveivel a tübingeni Andrae-kör mellett a Hartlib-körre is hatást gyakorolt, így különösen Bisterfeldre. Az efféle összehasonlító elemzés még inkább erősítheti az intellektuális reformok felekezetifüggetlenségéről írottakat, ám egyúttal pontosíthat abban a kérdésben is, hogy

a felekezetifüggetlenség meddig terjedhet, és hol vannak a reformkonceptiókban azok a pontok, amelyek egyértelműen a felekezeti hovatartozás függvényei. Hogy az aranykort megelőző általános vagy egyetemes reformáció eszméje – ha ezernyi alakváltozatban is, de – valóban mennyire egyetemes volt, arra további példa lehet a korabeli zsidóság luriánus mozgalmának messianisztikus reformja, különös tekintettel a *tikkun* elméletére, ami a neoplatonikus *restitutio ad integrum*mal rokon módon, a bűnbeesés előtti, Istennel alkotott harmóniához való visszatérést hirdette.

Mint említettem már, nem célja recenziómnak a hazai eredmények felvonultatása. Most mindössze egy olyan elméleti kérdést említek igen vázlatosan, amely nem csupán terjedelmi okokból maradhatott ki egyelőre a Hotson-projektből. Az aberdeen-i professzor szerint Alsted politikaelmélete meglehetősen derivatív, lényegében althusiánus, még a leginkább önálló politikai műve az 1611-es *Politica specialis gemina* második része (*politica Germanica*). A kiadvány első része Keckermann posztumusz megjelentetett műve, a *Politica polonica*. Alsted szövegének igen csak korlátozott értelemben vett önállóságára már alcíme is utal, amely szerint szerzője azt az előbbi, azaz mestere művének modorában írta (*parodia, iuxta methodum prioris*). Az erdélyi receptió szempontjából fontosabb az 1630-as enciklopédia *Politicája*, amely legalább egy ponton Alsted politikai eszméinek feltételezhetően más forrásvidékére utal. Az egyértelműen mély metafizikai meghatározottságú elmélet szerint a köztársaság formája részeinek harmonikus összjátékában (*harmonica coordinatio*) és a politikai rendek – geo-

metriai arányokat követő – egységbe szervezettségében merül ki. („Forma Reipublicae est harmonica partium Reipublicae coordinatio, et ad unitatem ordinis politici reductio.” *Encyclopaedia, i. m.*, 1407. „Dicitur autem hic unitas ordinis politici, quae consistit in proportionem Geometrica, ad excludendam unitatem numeri, sive arithmeticam, itemque Platonice illam, quae introducit communitatem omnium rerum, sine mei tuique distinctione: quae lues potius est reipublicae quam forma ipsius.” Uo.) Rend a köztársaság lelke (ordo est anima reipublicae), mert amiképpen a lélek élteni és megőrzi a testet, úgy óvja a rend a köztársaságot (nam quemadmodum anima vegetat et conservat corpus, ita ordo conservat rempublicam). A rend az egység leánya (ordo est filia unitatis), ahogy a metafizikában (prima philosophia) tanítjuk, írja Alsted (*Encyclopaedia, i. m.*, 1409). A megfelelő helyen azt olvashatjuk a rendről, hogy az oly létmód (modus entis), amelyben a létező nem-zavaros formában fogható fel (ens inconfusum esse intelligitur). Ennek az állapotnak két formája van, az első esetben (ordo absolutus) a létező önmagában nem-zavaros (in seipso inconfusum est), Alsted szerint ilyen a Nap önmagában. A második esetben (ordo respectivus) a létező más létezőkkel nincs összezevarodott állapotban (cum aliis confusum non est), amiképp a Nap sincs a csillagokkal. Az *ordo respectivus* vagy egyenrangú entitások összjátékán (coordinatio), vagy alárendeltségben (subordinatio) merül ki. *Coordinatio*val számolhatunk például a Szentháromság személyei között. Ne feledjük, Alsted politikájában azt állította, hogy a köztársaság rendezett formája részeinek harmonikus összjátékán, illetve a

politikai rendek egységbe szervezettségén múlik. Ilyen értelemben tehát az eszményi köztársaság az egylényegű, de háromszemélyű Szentháromság mintájára (analogia Trinitatis) épül fel (*Encyclopaedia, i. m.*, 587).

Ez a – Campanella *Napvárosára* és *Metafizikájára* igencsak emlékeztető – képlet ráirányítja a figyelmet Leibniz Bisterfeld-olvasatának egy előbb Willy Kabitz, majd Massimo Mugnai és Maria Rosa Antognazza által vizsgált vonatkozására. A teológiai kontextusban használt, az egylényegű *Trinitas* három személyének egymáshoz való viszonyát leíró, az egységet a sokféleséggel kibékítő *ἐμπεριχώρησις* / *circumincessio* fogalmának többek között Rudolph Gocleniust követő filozófiai használatáról van szó, mégpedig az *immeatio* alakjában. A fogalom a *panharmonia*val egyetemben annak illusztrálására szolgál, hogy a világ mind szellemi, mind anyagi értelemben vett összes szférája a Szentháromság mintájára harmonikusan épül fel. Amiképp a *Trinitas* személyei „egymásba mennek” (ti. in + meare), úgy kombinálódnak a világ dolgai is. Bisterfeld metafizikai és logikai kontextusban mozgósítja az elméletet, Alsted többek között kései kombinatorikus enciklopédiájában, a *Reformatio Philosophiae*ban, ahol a tárcsák fogalmait „az *immeatio* segítségével” (beneficio immeationis) kell kombinálni. A fogalmak egy eddig ismeretlen Alsted-szövegben (*Manuductio Excellentissimi Johannis Henrici Alstedii. De omnibus vocabulis reducendis ad certas disciplinas*) is szerephez jutnak. (Nem kizárt, hogy e „tollba mondott” formában fennmaradt szöveg a *Veraedus*ban hirdetett *Reformatio Philosophiae* „algoritmusához” tartozó egyik „adatbázis”.) Hogy hogyan kell

elképzelnünk Alsted esetében a Bisterfeld-szövegekben jobban kibontott elméletet, arra az *immediot* és a *panharmonió*t még nem, ám a *coordinatiot* és az *ordót* hasonló szereppel alkalmazó enciklopédiabéli metafizika adhat választ. A rend eszméjét négy szinten mutatja be Alsted. Az eredendően az isteni szellemben (in mente divina) lévő archetípus lenyomatai (az *ectypusok*, a *res seminales*, a *signaturae rerum*, a *vestigia* stb.) a teremtés, azaz az isteni emanáció során megjelentek a természet dolgaiban (in natura). Ezt a rendet követi a tudományok rendje, azaz az enciklopédia, az ebben megnyilvánuló eszmét pedig a logikai módszer (*methodus sive ordo logica*). („Ordo quadruplicis ordinis hic est: ordo in mente Dei est causa ordinis in rebus, hic est causa ordinis doctrinae in disciplinis, et hic est causa ordinis in Logica. Ordo in mente divina est archetypus, et originalis. Ab hoc pendet ordo in natura ipsa. Hic parit ordinem in scientiis. Ad hujus ideam effingitur methodus sive ordo in Logica. Methodus quippe Logica est notio secunda, quae pendet a prima.” *Encyclopaedia, i. m.*, 587.) A természet, a tudományok világa s az azt leíró módszer egyaránt *analogia Trinitatis* tehát. (Az persze már más kérdés, hogy mai szemmel mindez fordított-nak tűnik a pánszofisták esetében.)

Már ebből a vázlatos eszmefuttatásból is kitűnik, az erdélyi pánszofikus programot, amely a Krisztus második eljövetele előtt megvalósítandó eszményi társadalmat célozza meg, alapjaiban határozta meg egy mélyen trinitárius metafizika. Ez a kombinatorikus módszer esetében különösen szembetűnő, hiszen az *immediatio* alapvetően kötődik az *ars combinatoriához* mind Bisterfeldnél, mind Alstednél. A Raimun-

dus Lullus módszere iránt is rajongó tudósok esetében ez nem is meglepő, hiszen már a katalán módszere is kifejezetten trinitárius világképet ígért, s a chiliaszták szempontjából cseppet sem mellékesen misszionárius eszköz volt. Alsted politikai nézőpontjából, s például a salamancai zsidó orvos, David Valerius elhíresült megtérítéséből is az derül ki, hogy a herborniak háromságtagadók elleni fellépésében sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a háromságelvű, pánszofikus reformoknak, s így a diszkurzív meggyőzés eszközének, mint eddig hittük. Ez pedig a Dési Complanatióval kapcsolatos feltételezhető álláspontjukat is új megvilágításba helyezheti.

Minden efféle, a kutatást továbbvinni szándékozó kommentártól függetlenül le kell szögezni, hogy a Hotson-projekt Erdélyre vonatkozó részei bizony zavarba ejtően alaposak, és meglehetősen sokrétű elemzéseket nyújtanak. A régiók Hotson által kevésbé kutatott könyvtáraiban, levéltáraiban lappangó újabb források, illetve a térség kutatóinak az erdélyi kontextusra irányuló, a nyugati kutatókénál hagyományosan jobb ismeretei természetesen további jelentős eredményeket ígérnek. Mégis el kell ismerni, amit Erdélyen kívül Alsted erdélyi tartózkodásáról meg lehetett írni, azt Hotson többé-kevésbé megírta, mégpedig nem is akármilyen módszerességgel. És ez minden közép-európai kutató számára tiszteletet parancsoló teljesítmény.

Howard HOTSON, *Alsted and Leibniz: A Preliminary Survey of a Neglected Relationship = Leibniz und Europa: VI. Internationaler Leibniz-Kongress, Vorträge*, II. rész, Hannover, 1994, 356–363.

Uő., *The Historiographical Origins of Calvinist Millenarianism = Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*, szerk. Bruce GORDON, I–II, London, 1996, II, 159–181.

Uő., *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silezia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*, Acta Comeniana, 12(1997), 29–30.

Uő., *Antisemitismus, Philosemitismus und Chiliasmus im frühneuzeitlichen Europa*, Werkstatt-Geschichte, 24(1999), 7–35.

Uő., *Leibniz and Millenarianism = The Young Leibniz and His Philosophy, 1646–1676*, szerk. Stuart BROWN, Dordrecht, 1999, 169–198.

Alsted and Leibniz on God, the Magistrate and the Millennium, s. a. r., bev. Maria Rosa ANTOGNAZZA és Howard HOTSON, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag,

1999 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 34).

Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000.

Uő., *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001.

Uő., *Arianism and Millenarianism: the Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Continental Millenarianism: Protestants, Catholics, Heretics*, szerk. J. C. LAURSEN és Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston, 2001.

Uő., *Between Ramus and Comenius: Encyclopaedic Learning in Reformed Central Europe c. 1569–1630*, Oxford, megjelenés előtt.

Szentpéteri Márton

KNAPP ÉVA: OFFICIUM RÁKÓCZIANUM.

AZ I. RÁKÓCZI FERENC RŐL ELNEVEZETT IMÁDSÁGOSKÖNYV TÖRTÉNETE ÉS NYOMTATOTT KIADÁSAI

Budapest, Borda Antikvárium, 2000, 200 l.

Sejtésem szerint Knapp Éva új könyve eddig nemigen keltett heves teoretikus érdeklődést, nem került csillapíthatatlan irodalomelméleti viták fókuszába. Talán maga a szerző sem törekedett különösebben ilyen típusú sikerre. Az alábbiakban mégis amellett érvelnék, hogy a látszólag száraz filológiai munka – egy népszerű katolikus imádságoskönyv száz azonosított és további harminckét feltételezett kiadásának könyvészeti adatait tartalmazó bibliográfia és az azt kommentáló tanulmány – a látszat ellenére és önértékén túl, éppen a kurrens elméleti diszkussziókhöz

járul hozzá jelentős mértékben. A szerző által áttekintett kis híján kétszáz év során nyelvében (latin, magyar, német) változó, anyagában és szerkezetében folyamatosan módosuló imádság-, litánia-, meditációgyűjtemény körültekintő feldolgozása olyan égető kérdéseket érint, mint a fordításelmélet, a szöveg és a mű viszonya, az esztétikaközpontú irodalomfogalom kiterjeszhetőségének mértéke, a szöveg önazonosságának problémája, az önmagát korlátozó és kontrolláló személyiség típus formál(ód)ása, a hatalmi mechanizmusok „mikrofizikájának” szabályai. Az *Officium*

Rákóczi szövegváltozatainak és kiadásainak katalogizálása, illusztrációs anyagának ikonográfiai vizsgálata újabb terepet nyit a kora újkori kultúráinkról folytatott diskurzusok számára és az irodalomtudományon túl fontos eredményekkel szolgál a néprajz, a társadalom- és művelődéstörténet, valamint a művészettörténet területén is.

A kötet bevezető tanulmánya egy nagy ívű kutatási programba illeszkedik, amelynek alapjait a szerző 1989-ben megvédett kandidátusi disszertációjában vetette meg (rövidített formában megjelent: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, MKsz, 1993, 3–36), s eredményeit Tüskés Gáborral közösen publikált tanulmányokban a nemzetközi tudományossággal is megismertette (*Literaturangebot und Bildungsprogram in der barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1992/1, 1–42; *Bruderschaften in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1992, 1–23). Knapp Éva kutatásainak középpontjában a Magyarországon nagyrészt jezsuita kezdeményezésre a 17. században létrejött, világiak bevonásával szervezett vallásos társulatok (kongregációk, sodalítások) állnak, amelyeknek jelentőségét már Szekfű Gyula is hangsúlyozta politikai-valláspolitikai szempontból, mint a katolikus Habsburg hatalom konszolidációjának, a Regnum Marianum képzetkör Bécshez kapcsolódásának egyik legfontosabb elemét.

Mindazonáltal a vallásos társulatok működésének csak egyik, s talán nem is a legjelentősebb vetülete a politikai; Knapp Éva megközelítésmódja éppen ezért tűnik

adekváttnak, ő ugyanis a szentkultuszt ápoló kongregációkat komplex művelődéstörténeti (de úgy is mondhatnánk: kulturális antropológiai) szerepük felől veszi vizsgálat alá. A könyvtárral rendelkező, a tagok áhítatának elmélyítésére saját kiadványokat, kézikönyveket is forgalmazó társulatok jelentőségét elsősorban az akkulturáció elősegítésében, a kulturális közvetítő tevékenységben látja, azaz dinamikus modellt alkot, amelynek civilizatorikus szerepét hangsúlyozza. Az „elit” teológiai irodalom és a mindennapi vallássság között mediáló, szóbeliség és írásbeliség, tradíció és innováció határterületén működő vallásos társulatok tevékenysége nyomán a 18. század végére valóban kibontakoznak a civil társadalom egyik (az állampolgárok önfegyelmezésére, hierarchiatizálására és katolikus vallássságára alapozott) lehetséges modelljének körvonalai. Knapp 1638-tól a 18. század végéig 224 német, 179 latin, 147 magyar, 31 szlovák és 5 horvát kongregációs kézikönyvet tekintett át (a nyelvi megoszlás is mutatja, hogy a sodalítások igazi közege a polgári, városi környezet); formai szempontból tipologizálta őket és tartalmi egységeik, a bennük szereplő műfajok felől is vizsgálta őket. (Szinte mindegyiknek elmaradhatatlan része a kalendárium és az adott társulat reguláit rögzítő rész – ezek fogják közre a központi „áhítati részt”, amelyben ének- és imádság-szövegek keverednek meditációkkal, szentéletrajzokkal.) Az anyag jellege (magasan retorizált, esztétikai igénnyel fellépő versek és imádságok keveredése teológiai fogalmakkal élő meditációs szövegekkel, valamint a populáris használatra szánt részekkel) szükségessé tette az alkalmazható irodalomfogalom kiterjesztését: Tzvetan Todo-

rov és Sigfried J. Schmidt empirikus irodalomfogalmából kiindulva, erre a célra vezette be a szerző a „használati irodalom” kategóriát, amely már nevével is utal arra, hogy a figyelem az esztétikai élmény és az esztétikai hatáskeltés eszközei helyett a szövegtermelés és -befogadás módjaira, jellegzetesen funkcionális formáira terelődött. Némileg szokatlannak – ha nem éppen „szentségtörőnek” – tetszhet az az eljárás, amely a vallásos irodalom áhítati szövegeit a termelés és fogyasztás (sőt, olykor egyenesen a piacutatás) felől, „marketingstratégiák” és konzumálási szokások egymásra hatásának eredményeként írja le és klasszifikálja, de részben az elért eredmények, részben a későbbi évek más természetű kutatásai messzemenően visszaigazolták Knapp Éva eljárásának jogosságát. Bármilyen tartalmat (jelen esetben vallásit) közvetítsenek ugyanis az „irodalmi” szövegek, minden esetben kommunikációról, információs javak cseréjéről van szó, ahol az elemzésnek kézenfekvő és legitim szempontja az előállítás és a befogadás, a kínálat és a kereslet vizsgálata. Másfelől a kommunikációs cserekapcsolatnak, különösen ha a populáris regiszter is érdekelt benne, semmiképpen nem lehet kitüntetett értéke a kultúra legmagasabb regisztereiben kidolgozott esztétikai hatáskeltő eszközök alkalmazása, működtetése; sokkal inkább az – például – a szöveg régi volta, autoritáshoz (egyházatyához, Bibliához) kapcsolódása, esetleg ismertsége-elterjedtsége vagy az eredeti latin nyelvűsége, amely szintén tekintélyét és hitelességének fokát erősíti.

Knapp kutatásai nyomán sajátos, „lépcsőzetes”, a befogadók egyes csoportjainak különböző képzettségével, felkészültségével számoló tagozódás bontakozik ki

az ismeretek átadásában. Olyan művelődési program, amely a vallásgyakorlat alapjainak (gyónás, áldozás), az ünnepek rendjének ismertetésétől és a bonyolult teológiai tételek – mint a szentháromság-tan, az oltáriszentség vagy a szeplőtelen fogantatás – populáris magyarázataitól, az érzelmeket megmozgató, egyéni áhítatra is alkalmas imádságszövegeken keresztül a magasröptű teológiai fejtegetésekig különböző kommunikációs regiszterekben és műfajokban, de ugyanazt az egységesnek tekintett internacionális, poszt-tridentinai kultúramodellt közvetíti a magyarországi közönség számára. (Valójában persze nem pusztán közvetítésről van szó: a egyes műfajú szövegeket egybegyűjtő kézikönyvek részben alkalmazkodnak a már meglévő elvárásai horizontokhoz, részben föl is építik azokat a feltételezett olvasókban.)

Már az említett disszertációban is felmerült az *Officium Rákóczianum* további vizsgálatának fontossága. Az ilyen címmel először 1693-ban megjelent, latin és magyar változatban egyaránt terjedő imádságoskönyv a két külföldön is ismert, nagyhatású jezsuita szerző, Hevenesi Gábor és Nádas János művei mellett a legfontosabbnak bizonyult a vallási társulatok irodalmának magyarországi termésében. Knapp Éva először 1997-ben megjelent hosszabb tanulmányában tárgyalta részletesen az *Officiumot* (*Egy népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákóczianum története*, MKsz, 1997, 149–166, 282–298). Ekkor még, mint írja, nem volt lehetősége betekinteni a kiadvánnyal korábban foglalkozó Holl Béla kéziratos gyűjtésébe, csupán a publikált anyagokból dolgozhatott. A most megjelent könyvben a szerző már a Holl-hagyatékot is hasznosította (Holl 1958-ban összeállította a *Magyar*

nyelvű nyomtatott katolikus imádságos-könyveink bibliográfiáját, de külön tervezte bővíteni az *Officium Rákócziánium*mal kapcsolatos, a későbbiekben bemutatásra kerülő tanulmányát is). A friss könyv azonban elsősorban Knapp Éva saját, hazai és külföldi könyvtárakban folytatott kutatásainak eredményeivel egészíti ki a három évvel korábban publikált összegző tanulmányt. A számok magukért beszélnek: 1997-ben még csak 84 kiadást dolgozott fel, 2000-ben már 100 kiadással számol ugyanabból az időszakból (1693–1882). A bővült anyag áttekintése nyomán a kiadványtípusok száma ötről hatra emelkedett. Az 1997-ben azonosított külföldi és hazai kiadások száma lényegesen változott, s ez az arányokon is nagymértékben módosított (a korábbi tanulmány 67 hazai kiadással szemben 15 külföldről tudott – a jelenlegi 70 hazai mellett 27 külföldi kiadást regisztrál az *Officiumból*). A legjelentősebb bővülés a kiadások illusztrációit bemutató ikonográfiai fejezetben tapasztalható: a korábban megállapított, kiadásról kiadásra öröklődő hat rézmetszet-sorozat helyett most már tizenhárom típusról tudunk, s míg 1997-ben a szerző egy 1726-i nagyszombati kiadásban azonosította a legkorábbi rézmetszet-sorozatot, a most megjelent könyvben beszámol ennek tizenhárom évvel korábbi előképéről is.

Az officium nem is annyira műfajra, mint inkább műfajegyüttesre vonatkoztatható elnevezés – lényegében az istentiszteleti gyakorlat rendjét szabályozó előírás-sor volt. Az egyház eredetileg a papok által végzett „hivatalos” imádságot, a zsolozsmát hívta officiumnak (ez a matutíniummal kezdődő és a vesperással illetve a completoriummal véget érő, napi nyolc imaórára elosztott szöveganyagot jelölte,

zsoltárokat, himnuszokat, könyörgéseket, szentéletrajzokat, bibliai olvasmányokat vegyesen). Az *Officium Rákócziánium* azonban úgynevezett „kissofficiumnak” (pontosabban kissofficiumok gyűjteményének) minősül, azaz olyan – a fenti szöveganyaghoz képest lerövidített – kompozíciónak, amely a közösségi használat mellett alkalmas az egyéni áhítat gyakorlására is. A kissofficiumok – hasonlóan a középkori imádságkompendiumokhoz, a „hortulus animae” típusú gyűjteményekhez – a 16. században kezdtek szélesebb körben terjedni, különösen azután, hogy V. Pius pápa 1568-ban búcsúengedélyt adott a Mária-kissofficiumhoz. Magyarországon a 17. század első harmadában ébredt fel az igény az ilyen típusú, elmélkedéseket és imákat egyesítő, magánáhitatra, lelkipályakorlatra is alkalmas szövegekre, mint azt Hajnal Mátyás és Kopcsányi Márton közismert művei jelzik a húszas–harmincas évek fordulóján. A horvát–magyar kulturális érintkezések kevésbé ismert fejezete, hogy 1643-ban az a Draskovich János horvát bán fordítja le V. Pius pápa Mária-kissofficiumát magyar nyelvre (*Officium B. M. Virg. az-az Aszszonyunk Szűz Marianak Három Külömb időre-valo Szolosmaja*, RMNy 2016), aki egyébként mint a horvát nemzeti nyelvű irodalmi törekvések mecénása szerzett nevet magának, magyar nádorrá választása után pedig a két nemzet politikai együttműködését szorgalmazta. A Draskovich-féle (a karácsonyi, húsvéti és pünködsdi ünnepekre alkalmazott Mária-officiumok mellett halotti officiumot, valamint a Szent Kereszt és a Szent Lélek zsolozsmáit is tartalmazó) gyűjtemény közvetlen örökösei azután a 17. század második felének társulati kézikönyvei és imádsággyűjteményei, mint a Báthory

Zsófia által 1662-ben megjelentetett Mária-zsolozsmáskönyv, vagy Baranyi Pál *Lelki paradicsoma*. Ebbe a szöveghagyományba tartozik az *Officium Rákóczianum* is, amelynek bővebb (latin nyelvű) kiadásában az officiumok száma 25 és 30 között ingadozik, a Mindszentek, a Szentháromság, Jézus neve, hét fájdalma stb. mellett több officium is jut Máriának, valamint külön officiumokat kapnak a jezsuita szentek (Loyolai Szt. Ignác, Xavéri Szt. Ferenc, Kosztka Szaniszló, Gonzaga Alajos stb.). A felosztás hasonló a zsolozsmához: egy-egy officium belső tagolása az imaórák rendjéhez igazodik. Mint korábban említettem, változó, rendkívül képlékeny szövegegyüttesről van szó, amelynek egyes elemei mégis állandóságot mutatnak; a magyar nyelvű kiadásokban például ott szerepelnek a Draskovich-féle fordítás szövegei is.

Az *Officium Rákóczianum*mal foglalkozó korábbi szakirodalom eredményeit Holl Béla összegezte és módosította is sok ponton („*Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...*”: Az *Officium Rákóczianum* története, Vigilia, 1955, 405–411). Az ő érdeme a névtelenül megjelent Draskovich-fordítás attribúciója, kapcsolatba hozása a kongregációs kézikönyvek csoportjaival, valamint az *Officium Rákóczianum* központi jelentőségének felismerése. A „szerzőség-gel” kapcsolatban különböző találgatások éltek a szakirodalomban: volt, aki úgy vélte, II. Rákóczi Ferenc és testvére, Julianna iskolai tankönyveként jelent meg az *Officium*, akadt, aki a fiatalon elhunyt jezsuitában, Szorsa Mihályban kereste a kompilatort, mások Ordódy Jánosban, I. Rákóczi Ferenc tanárában vélték fölfedezni, de Szinnyei József is elterjedt véle-

ményt regisztrált, mikor egyenesen II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek tulajdonította a munkát. Holl Béla – a fenti lehetőségek kizárásával – a névtelenül megjelent összeállítást II. Rákóczi Ferenc nagynénjének, a Kistapolcsányban Mária-kongregációt alapító, költőként is ismert Rákóczi Erzsébetnek attribuílja. Feltevése szerint az *Officium Rákóczianum* a tridenti megújulás szellemét, s elsősorban a jezsuita Mária-tiszteletet közvetítő „Manuálék és Exercitiák kikristályosodott, két évszázadra állandó formát öltött változata”; gimnáziumokban létrejött kongregációk igényeit kielégítő, „tipikusan ifjúsági imakönyv”, amelynek eredetileg aulikus fogantatása hamarosan feledésbe merült, és a hagyomány a magyar függetlenség titkos eszményéhez, a szabadsággharcos II. Rákóczi Ferenchez kapcsolta.

Knapp Éva tanulmánya ezeknek a megállapításoknak szinte mindegyikét „felülírja”, azaz vagy cáfolja, vagy döntően módosítja őket, ezzel is igazolva a probléma újratárgyalásának indokoltságát. Művének bevezető és a kutatási előzményeket valamint a célkitűzést ismertető rövid fejezete után a szerzőséget és a keletkezési körülményeket tárgyalja. Ennek során meggyőzően cáfolja Holl Béla feltételezését Rákóczi Erzsébet szerzőségéről; egyáltalán a szerzőség kutatását is értelmetlennek tartja, hiszen „a gyűjtemény ... különféle forrásokból válogatva, kompilatív módszerrel készült, s az összeállító nem hozott létre új, eredeti szövegeket” (12). Az *Officium* egy folytonosan mozgásban lévő szöveganyag rugalmas, de 1693-tól címében is egyértelműen azonosítható megjelenési formája. Közvetlen előzményei közé tartozik a II. Rákóczi György 1661-ben katolizált özvegyének,

Báthory Zsófiának támogatásával 1662-ben kiadott magyar nyelvű kongregációs kézikönyv, amely nagyrészt a Draskovich-féle officium rövidített változata (*Officium. Az az ... Szűz Marianak ... Szoloszomaja*, Nagyszombat, 1662), illetve az ugyanebben az esztendőben I. Rákóczi Ferenc által mecénált latin nyelvű *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae* (Nagyszombat, 1662) című kiadvány. Mindkettő társulati igények kielégítésére jött létre (az előbbi a Szeplőtelen Szűz ungvári kongregációja, az utóbbi a nagyszombati Sárlos Boldogasszony kongregáció részére). Knapp Éva következtetését e ponton érdemes hosszabban idézni: „...a jezsuiták, akik a katolikus nemességgel és a papsággal együtt I. Rákóczi Ferencben már 1661-ben a »Religio Praesidium, Fides Atlantem, Patria Ornamentum«-ot látták, az általa mecénált és szétosztott imádságoskönyv egy későbbi változatát egyszerűen elnevezték *Officium Rákóczianum*-nak. Amikor tehát az összeállítás létrejött, még nem viselte az *Officium Rákóczianum* címet; ezt csak utólag, a kiadástörténet egy adott pontján, minden valószínűség szerint – a Wesselényi összeesküvést követően politikai lehetőségeitől megfosztott, válsághelyzetbe került, felfokozott vallási érdeklődésű – I. Rákóczi Ferenc 1676. július 8-án bekövetkezett korai halála után kapta.” (15.)

A fogantatás tehát folyamatként képzendő el, s ezt a folyamatot a továbbiak során finom megfigyelések sorával rekonstruálja a szerző: a szűkebb társulati igényekhez alkalmazkodó, regulákat is közlő *Manuale*-ből kivált az officium parvumok sora, és önálló kiadványtípusként – alcímében hordozva saját használati utasí-

tását: *Officiosa pietatis exercitia* – került forgalmazásra, ily módon a kongregációs kultúra közkincsévé és közös pontjává válva. A felfedezés eredményét Knapp Éva saját könyve hosszú, barokkos címében emeli ki: az *Officium Rákóczianum*ban a családnév nem szerzőséget vagy szerzői kört jelöl, hanem az azonosítás egy sajátos fajtájaként funkcionál, az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyvet jelöli.

A következő fejezet a kiadástörténetet taglalja, három fázisra osztva azt: a 17. századi előzményekkel és forrásokkal közvetlen kapcsolatot tartó szakaszt követi a fénykor az 1720-as és 1770-es évek között, majd megfigyelhető a nemzeti nyelvű és kivonatos – részben már új igényekhez alkalmazkodó – edíciók térhódítása a 18. század közepétől a 19. század végéig. A fentiekben már utaltam rá, hogy a nagy adattömeget mozgató feldolgozás ezen a ponton jelentősen bővítette és részben pontosította Holl Béla korábbi megállapításait és következtetéseit. Eredményei azonban a következő, *Műfaji előzmények és források* címet viselő fejezetben bontakoznak ki plasztikusan. Itt Knapp Éva – több párhuzamos kiadvány összevetésével – pontosítja és a filológia módszereivel igazolja a korábban általánosságban megfogalmazott felvetést, mely szerint az *Officium Rákóczianum* a jezsuiták nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulatának kézikönyveiből (manuáléiból) önállósult a 17. század utolsó harmadában – közülük is a legközelebbi hasonlóságot az 1687-ivel (*Officiosa pietatis exercitia*) mutatja: ennek „szerkezete és tartalma egyaránt azt bizonyítja, hogy ezt a kiadványt az *Officium Rákóczianum* egyik korábbi »kiadásaként« kell kezelni”. Kiderül az is, hogy az 1756-i, első fennmaradt

magyar nyelvű kiadás előszavai alapján Holl Béla tévesen következtetett arra, hogy a magyar változat első megjelenése 1746-ra tehető. Knapp Éva kutatásai feltárták az 1732-i első magyar edíciót, valamint – s ez még lényegesebbnek tűnik – megcáfolták azt a mechanikus feltételezést, mely szerint a magyar nyelvű officiumok a latin szövegegyüttesek egyszerű fordításai lennének. Ellenkezőleg: a szövegek jó kétharmada nem összevethető, ezért úgy tűnik, a magyar nyelvű *Officium Rákócziánium* a latinnal párhuzamosan, de attól mégis függetlenül fejlődött ki a 17. század második felében; szöveganyaga nagyrészt a Draskovich-gyűjteményre megy vissza, de feltűnnek benne egyéb kiadványok szövegei is (mint pl. az 1669-i nagyszombati *Két égő lámpás* című, Loyolai Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc officiumait tartalmazó anyag).

A *Tartalom, szerkezet* című fejezetben Knapp Éva szintén módosítja Holl Béla megállapítását; Holl szerint, mint fentebb idéztem, az *Officium Rákócziánium* „kristályosodott forma” – ezzel szemben az újabb vizsgálat a gyűjtemény elemeinek nagyfokú variabilitására irányítja a figyelmet, s bizonyítja, hogy a bővítésekben és elhagyásokban a használók változó igényei tükröződtek. A legszembevetőbb változás az, hogy a 18–19. század fordulóján a szentek officiumai fokozatosan szeszorulnak, majd teljesen eltűnnek a kiadásokból. (Knapp feltételezése szerint ebben a kor mentalitására jellemző módosulások mellett komoly szerepe lehetett a budai Egyetemi Nyomdában fordítóként és átdolgozóként működő Verseghy Ferencnek is.)

Az illusztrációkat feldolgozó ikonográfiai fejezet részletes ismertetésére nem

érzem magam hivatottnak. Annyit azonban a laikus érdeklődő is megfigyelhet, hogy ez a könyv legnagyobb gonddal elkészített, legtöbb kutatást és munkát igénylő része: ezt az egyetlen fejezetet 167 (!), a különböző *Officium*-kiadásokból vett reprodukció díszíti; mint korábban szó esett róla, 13 metszetsorozat-típust identifikál a szerző, aki más emblémakutatással foglalkozó munkáinak tanúsága szerint nagy figyelemmel fordul kép és szöveg viszonyának, a vizuális információ hatásfokának és működési mechanizmusának kérdései felé. Ikonográfiai párhuzamai és következtetései meggyőzőek, a használók eltérő igényeit jól szemléltetik a különböző minőségű és az eltérő invenció-fok szerint is rétegződő képsorozatok, a fa- és rézmetsetek elkülönülése (ezek mindössze egyetlen kiadásban találhatók együtt). Knapp Éva érdeklődése azonban nem áll meg a kötetek illusztrációs anyagánál: egyfelől észreveszi, hogy a használók a kiadványokat képileg is „nyitottnak” fogták fel, utólag színezték, rajzoltak vagy máshonnan vett illusztrációkat ragasztottak az imakönyvekbe; másfelől az *Officium*-kiadásokból kitépett-kivágott képek tovább terjedtek, eredetük feledésbe merült, s az újabb kutatás már sokszor „önálló” szentképként regisztrálta őket.

Végül az utolsó, rövid fejezet a kiadványtípus használatának néhány példáját mutatja be (volt, ahol eskütelre használták, volt, hogy kongregációtagok temetési jelvényeként szerepelt, tányéron letakarva, koszorúzva „kísérte” a halotti menetet), s utal a hajszalérhatások lehetőségére (Babits Mihály családi könyvtárában is megvolt, valamelyik dédapa révén). A recepcióra irányuló kutatások természetesen tovább folytatandók, mint erre a szerző is

felhívja a figyelmet. Összefoglalóan elmondható, hogy Knapp Éva vizsgálódásai – a közvetlen filológiai eredményeken túl – módszertanilag is jelentős hozadékkal szolgálnak. A cím két állandó eleméből az egyiket (officium) műfajtörténeti szempontból határozta meg, a másikat (a családnevet) a nagy hatalmú dinasztia egyik tagjához tudta kötni. Munkájának egésze pedig eredeti kontextusába helyezte a kiadványt, működésében mutatva be a kegyesség gyakorlásának különböző műfajok által meghatározott típusait, ami egyúttal a barokk műfajelmélet kérdéseinek újragondolását implikálja: a műfajok ideális formáinak definíálása helyett célszerűbb lesz azokat kommunikációs regiszterekként felfogni és működésüket pragmatikus szempontból leírni-osztályozni – valahogy úgy, ahogyan azt a folklór-műfajok kutatói teszik.

A dinamikus leírás egyben a hagyományos eljárások kritikáját is jelenti. Képzeljük csak el, milyen feladatot jelentene elkészíteni „az” *Officium Rákócziánium* kritikai kiadását! Melyikét is? Mit tekinténénk alapszövegnek a százegynéhány ismert és feltételezett kiadás által hordozott korpuszból? Nyilván radikális döntésre kényszerülne a textológus: vagy úgy járna el, mint a Stoll Béla és Holl Béla által jegyzett *Katolikus egyházi énekek* kiadása (RMKT XVII/15 A–B), amely egyfajta „monumentális kántorkönyvként” olvasható, s egyetlen szélesebb értelemben felfogott műfajt, az „éneket” prezentálja adott időmetszetben, tehát kiemel bizonyos szövegeket a társulati kézikönyvek, imádságoskönyvek, énekeskönyvek anyagából, s az eredeti kontextusra a jegyzetekben utal. Vagy pedig a Knapp Éva által megkezdett úton haladhatna, az eredeti

kontextus(ok) rekonstruálásával, csak hogy kérdéses, mi is lesz ennek az útnak a textológiai „kifutása”? A recenzens sejtése szerint talán éppen ez a kollektív szerzőségű kompilatív műfajegyüttes, az „officium” lehetne alkalmas egyfajta genetikus textológiai eljárás érvényesítésére, ahol azonban a sajtó alá rendezőnek mégiscsak „keményen” bele kellene nyúlnia a szövegegyüttesbe, hiszen az anyag teljessége közölhetetlen, a szelekció működtetése azonban társszerzővé avatja a kommentátort, kötelező érvénnyel belehelyezi az egykori kiadásokat megrendelő vagy épenséggel összeállító „sodális uraimék” szerepkörébe, azok kései utódjaként. Elgondolkozhatnánk a hálózati vagy CD-ROM kiadások esetleges előnyeiben, a szokásos ábrándokkal (esetleg mégis létezhetne folyamatosan bővíthető full text változat?) – azonban le kell szögezni: mindenképpen Knapp Éváé az érdem, hogy ilyesmin egyáltalán elgondolkozhatunk. Ezek a problémák és az általuk indukált kérdésfelvetések ugyanis az irodalmi (és nemcsak irodalmi) hermeneutika alapproblémájához, a szöveg objektivitásának, önazonosságának kérdéséhez vezetnek el bennünket, amelyet Horváth Iván így jellemezett: „még az irodalomtudományi hermeneutika feltétlen hívei is, miként a textológusok és a jogászok, gyermeki bizalommal csüggnék a szöveg objektivitásának kimondatlan sarkigazságán”. Holott: „szöveg nincs, csak szövegek vannak. S ha a szöveg eleve többes számú fogalom, akkor csak statisztikailag, bizonyos korlátozásokkal azonos önmagával” (*Szöveg*, 2000, 1994. november). Ezt az alapigazságot mi sem szemléltetheti jobban, mint éppen az *Officium Rákócziánium*, azaz egy olyan szeriális természetű „Mű”, amelyben azo-

nos funkciójú és műfajú, de a szerkezet állandósága mellett sokszor variálódó, sőt cserélődő szövegegységek kergethetik az örületbe a szövegegyüttes értelmezését megkísérítő teoretikusokat.

Általánosságban is kísértő kérdés, hogy vajon a Knapp Éva által is művelt filológia tényleg mindössze bevezetője, segédtudománya volna-e az elméleti megközelítéseknek? Nem kerül-e fölénybe azokkal szemben, magában hordozva lehetséges szempontjaik együttesét, vagy nem válik-e legalább társszerzővé az interpretáció adekvát eljárásainak megválasztásában? Már csak abból az egyszerű megfigyelésből kiindulva, hogy a rendelkezésre álló vagy divatos voltuknál fogva megkerülhetetlen szövegértelmező eljárások premisszáin módosításokat kell eszközölni már pusztán ahhoz is, hogy egyáltalán vonatkoztathatók legyenek erre a szöveganyagra. Magam persze, *de gustibus*-alapon, más irányokban tájékozódnék, amelyek nem kevésbé izgalmasak az irodalmi szöveggel kapcsolatos elméleti és módszertani töprengéseknél. Például antropológiai irányban, azt vizsgálva, hogy mi a szerepe az *Officium Rákóczianum*nak és a hasonló természetű, lelki gyakorlatokat előíró és azok lefolytatására mintát adó kézikönyveknek a modern, önmagát kontrolláló, a felettes autoritások elvárásait interiorizáló személyiségtípus(ok) kialakításában, diszciplinálásában? A Tüskés–Knapp szerzőpáros nemrégiben megjelent, a regnum Marianum-képzetkört, Mária magyar patróna-szerepét vizsgáló tanulmányában olvasható gondolatébresztő megfigyelés „a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek fokozatos elkülönülését” regisztrálja már a 16–17. században (*Magyarország – Mária orszá-*

ga: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban, ItK, 2000, 601). Nyilvánvalóan a protestáns és a katolikus hagyományrendek elkülönüléséről van szó, ami egyrészt köztudottan nem korlátozódott az irodalmi tradíció területére, másrészt a 19. századtól laicizált formában, a közvetlen dogmatikai, konfesszionális indíttatástól elszakadva is erőteljesen érvényesült a nyelvhasználatban, gondolkodásmódban, a mentalitás ezer területén. (Gondoljunk az Illyés által a *Puszták népe*-ben oly plasztikusan ábrázolt különbségre a babonás, ráolvasó katolikus és a hitetlen, racionális református nagyszülők közege, hiedelemrendszerük, viselkedési mintáik között!) Abban, hogy ez a 16–17. században még jórészt csak a társadalmi elitet jellemző elkülönülés, elválás a 19. századtól széles néprétegeknél is megjelenik, katolikus oldalról nyilvánvalóan szerepet játszott a 18. századi vallásos társulatok, a sodalítások autodisziplináló gyakorlata, amely közvetlen örököse, popularizált formája a Loyolai Ignác által bevezetett meditációs gyakorlatnak, a *pia exercitatio*-nak (és amelynek protestáns párhuzamát, változatait bizonyára a puritán kegyességi kézikönyvek és a pietista meditációk lapjain volna érdemes keresni). Az *Officium Rákóczianum* egy 1756-i magyar nyelvű kiadását kézbe véve számtalan példájával találkoztam a Foucault által leírt önszabályozó viselkedésmódnak – az időbeosztás rigorózus rögzítésétől a reggeli, esti, mise előtti, alatti és utáni imádságokhoz kapcsolódó lelkiismeret-vizsgáló kérdésekig, amelyek az elkövetett bűnök helyett elsősorban a szándékokra koncentrálnak. („Vizsgáld meg, voltak-e gondolataid hivatkozók, kevélyek, buják, tisztátalanok, torkosok, restségre valók, csa-

lárdok, álnokok?”) A kézikönyv a gyónásra való felkészítés céljából „Lelki számvetelnek táblájá”-ban kategorizálja az elgondolható fertelmes gondolatokat, buja kívánságokat („Volt-e el-tökélt szándékod felebarátod házastársával vagy egyéb személlyel való testi fertelmességre? Mennyi-szer?”), s csak ezután tér rá a konkrétan el is követett bűnökre, mint a kerítés, önkielégítés, házasságon belüli szemérmetlenség stb. Ha valaki előveszi Erdélyi Zsuzsanna közismert népi imádsággyűjtését, az egyik Mária-ima zárlatában könnyen megtalálja a hasonló motívumot: „Az ég megnyí’t, / Minden lélek megörü’t, / Csak az nem, aki idesapját, idesanyját megverte, / Én nem vertem csak szándíkba vótam, / A szándík nagyobb, mint a cselekedet, amen.” A *Hegvet hágék, lőtöt lépék* anyagának szakmai bemutatásakor (Ethnographia, 1971) Holl Béla joggal hangsúlyozta az „archaikus” imádságsszövegek barokk áhítatkönyvekből való átszármazását (természetesen későbbi ponyva-közvetítéssel) a népi közegbe, a *Cantus catholici, Lelki fegyverház, Lelki paradicsom* és hasonló 17–18. századi kompilációk hatását a populáris regiszterre (több párhuzamot talált például a Draskovich János által lefordított officiumos könyvvel). Kézenfekvő a feltételezés, hogy a 18. század legnépszerűbb, legtöbb kiadást megért imádsággyűjteményének, az *Officium Rákóczianum*-nak a – mégoly sok közvetítéssel, szűrőn keresztül érvényesülő – hatása szintén részletesen megvizsgálható ilyen szempontból.

A hatástörténeti kutatások másik fontos terepe az iskolai oktatásban, pontosabban az ifjúság nevelésében betöltött szerep. Knapp Éva, tanulmányának zárófejezetében, maga is utal azokra a pontokra, ahol

érdemes volna folytatni a kutatást. Ezzel kapcsolatos lényegében egyetlen kritikai jellegű megjegyzésem. A szerző, vitába szállva Holl Béla sarkos megállapításával az *Officium* „ifjúsági imakönyv”-jellegéről, kijelenti: „az 1693-as *Officium Rákóczianum* ... a társulati körnél szélesebb közönségnek készült: ezért nem rendelték hozzá egyetlen társulathoz sem, s így használata sem szűkíthető le adott életkorra.” (30.) Nos, ez lehet, hogy igaz a hivatkozott első kiadásra, de a kiadástörténet későbbi pontjain mégis találunk olyan utalásokat, amelyek az *Officium* ifjúsági használatára vallanak, legalábbis a kezdeti időszakban. Például a szerző maga idézi az 1737-i kolozsvári kiadásból, hogy „aligha van még egy olyan imádságoskönyv, mint ez, amelyet a legifjabb kortól kezdve kegyes kézzel forgattak” az olvasók (18. vö. katalógus 13. 14. sz.). Ugyanez a kiadás már címlapján is céloz rá, hogy nagyobb betűi az idősebb korosztály kényelmét szolgálják. Az 1753-i nagyszombati jezsuita kiadás végén ugyancsak olyan társulati szabályzatot találunk, amely a tanulmányi célok és a kegyesség elérésére egyaránt irányul; a kongregáció célja itt „virtus pietasque Christiana et in literis progressio”, az elvárt feladat a „sacramentorum frequentia ... et literarum exercitationes”. (*Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque patronorum, honoris debita*, katalógus 31. sz.) Talán annyiban finomítható tehát a fenti bírálat, hogy egy kezdetben főként az ifjúsági kongregációknak készült imádsággyűjtemény a későbbiekben általános hatásának bizonyult, és úgy is használták, különösebb életkori megkötés nélkül. Tény azonban, hogy az *Officium* által közölt imák, him-

nuszok, litániák „példakép-hatása” nagy lehetett az ifjúságra, hozzájárulva a felnőtt korban is működő értelmezési, elvárási horizontok kialakításához.

A további kutatás számára szintén ösztönzést jelenthet az ikonográfiai fejezet, részben a feldolgozott anyaggal, részben a feldolgozás módszereivel, az egyedi alkotások helyett sorozatokra összpontosított figyelemmel. Knapp Éva maga máris si-

kerrel kamatoztatta ezt az eljárást újabb, a szentkultusz képi megjelenítésének populáris rétegeit fókuszba állító monográfiájában („*Gyönyörű volt szál alakja*”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában*, Bp., Borda Antikvárium, 2001).

Mindez persze ismét és újra „csak” filológia. Csak.

Bene Sándor

THE SOPRON COLLECTION OF JESUIT STAGE DESIGNS

Preface by Marcello Fagiolo, studies by Éva Knapp, István Kilián, iconography by Terézia Bardi, edited by József Jankovics, Budapest, Enciklopédia Publishing House, 1999, 292 l.

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet tulajdonában levő, úgynevezett Soproni jezsuita díszletkönyvet mutatja be a kötet. A gyűjtemény egésze eddig publikálatlan volt, most reprezentatív formában, angol nyelvű tanulmányok kíséretében ismerkedhet meg vele a közönség. (A fűl-szövegben ígértekkel ellentétben a magyar nyelvű publikációk elmaradtak.) Napjainkban ritkaságnak számít a magyarországi könyvkiadásban ez a kötet, melyben a jó minőségű illusztrációk mellett tudományos igényű megírt szövegek olvashatóak. Ezt bizonyítják a könyv eddig elért sikerei is, 2000-ben a '99-es Szép könyv díjat, Újvidéken pedig a világ összes színházi tárgyú könyve közül a legszebbnek kijáró Arany Plakett díjat nyerte el.

A gyűjteményben található rajzok, illetve rézmetszetek a 17–18. századi díszlettervek legjobb darabjai közé sorolhatóak. Vizsgálatuk érdeklődésre tarthat számot nemcsak a színháztörténészek, valamint jelmeztörténészek, hanem az irodalomtörténészek és a művészettörténészek részéről

is. A lapokat id. Stornó Ferenc Sopronban egy zsibárustól vásárolta meg, de már ő is felfigyelt a soproni Jezsuita Rend 1728-as tulajdonosi bejegyzésére, innen ered a művek összefoglaló elnevezése is. A díszletkönyv az 1960-as években került a budapesti Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet birtokába.

A kötet szakmai értékét növeli, hogy az itáliai barokk színház kiváló professzora, Marcello Fagiolo írta hozzá az előszót. Fagiolo a díszlettervek mesterét (mestereit) – a többi szerzővel egyetértésben – Giovanni és Ludovico Burnacini, Andrea Pozzo valamint Francesco Galli-Bibiena körében helyezi el. Ezután hét témát határoz meg, melyekbe a lapok ikonográfiájuk alapján besorolhatóak.

A képek egy csoportját a „Passió-játékhoz” kapcsolja, ezen belül is elkülöníthetőek a feltehetően a „Negyven órás devócióhoz” készült tervek. A liturgia és a színház közötti összefüggésre világít rá az a tény, hogy ezt az ünnepet éppen a jezsuiták használták fel látványos, győzelmi

előadások témájaként. A gyűjtemény szempontjából a Negyven órás devóció azért is érdekes, mert a Habsburg fennhatóságú területeken gyakran képezte részét a törökök fölött aratott győzelem utáni ünnepségnek. Erre utalhat Fagiolo szerint a 3. kép is, ahol a lap alján ábrázolt fegyvertrófeák és a síró angyalok a háború borzalmait, Krisztus diadala azonban az azt követő békét szimbolizálja. (Ehhez hasonlóan nyert a Patrona Hungariae ábrázolás is törökellenes tartalmat a 17. századi képzőművészetben.)

A „Krisztus passiója” témához szorosan kapcsolódik a „Jó halál színháza”. A jezsuiták voltak azok, akik a 17. században felelevenítették az „ars bene moriendi” elméletét, s ennek hatására alakult meg 1648-ban a római Gesùban a Congregazione della Buona Morte. A cél az volt, hogy a halandókat felkészítsék a halál helyes fogadására, egyúttal a Krisztus áldozatában való részvételre is. Ennek lehet megjelenítése a 10. kép, itt Krisztus vére mint „fons vitae” folyik egy kúton keresztül a haldokló emberre.

Fagiolo a „Misztikus kertek” témát a *hortus conclusus*-ikonográfia variációjaként értelmezi, ahol az interpretáció kulcsát több képen is a kert-Mária-egyház párhuzam adja meg. A „Kertek és rocaille-motívumok” cím alá sorolja azokat a rajzokat, melyeken nem szerepelnek emberi alakok. Az „Erődök és győzelem” csoporthoz tartoznak azok az épülettervek, melyek a Bibliából vagy a római történelemből vett jelenetekhez szolgálhattak háttér-dekorációként. Így például a Caecilia Metella sírjára emlékeztető építmény a 32. képen, vagy a 64.-en Janus temploma, melynek zárt kapui a békét szimbolizálják.

A Habsburg-birodalom reprezentációjával és a dinasztia házasságainak dicsőítésével állhat összefüggésben az „Istenek triumfusa” téma. Az idetartozó tervek jól szemléltetik, hogyan jelentkezik a keresztény ikonográfia az uralkodói reprezentációban. Többször visszatérő motívum a lángoló szív, ami amellet, hogy a jezsuiták által gyakran használt szimbólum, jelen esetben, a nászágyon elhelyezve a házasságra is utalhat (38., 49. képek). A trónra helyezett jogar és korona az uralkodót dicsőíti, az üres trón azonban a Maiestas Domini jelképe is egyben (41. kép).

A szerző több esetben is meghatározza a tervek előképeit. Megtudhatjuk, hogy már Bernini is felhasználta a Krisztus vére mint „fons vitae” motívumot (10. kép), a 6-os számú kompozíció pedig szoros összefüggést mutat egy Braga (Portugália) melletti, jezsuita megrendelésre készült kúttal. A mintaképek tárgyalásakor a filológiát is bevonva, interpretációját forrásszövegekkel is alátámasztja. Egy apró pontatlanságot leszámítva (a 16. képen, ahogyan azt Bardi Teréz is helyesen megállapítja, nem Salamon trónjának az ábrázolása látható, hiszen itt csak öt-öt, ráadásul inkább majomszerű állat kereteli a trón lépcsőit), megállapításai helytállóak, s a gyűjtemény tematikáját meggyőzően helyezi el a barokk ikonográfiában.

Knapp Éva tanulmánya a díszletkönyv egészére kiterjed, s azt a teljesség igényével veti vizsgálat alá. Számos publikációja igazolja, hogy hivatott szakértője a szövegek és képek, az irodalomtörténet és a művészettörténet határán elhelyezkedő témáknak. Tudományos munkásságában fontos helyet foglalnak el az emblematikára, ezen belül is a jezsuita emblémael-

méletre irányuló kutatásai (*A jezsuita emblemaelmélet humanista kapcsolatai*, ItK, 1995, 599–615; *Irodalmi emblematika Magyarországon a XV–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, akadémiai doktori értekezés). Ez utóbbi munkájában bemutatta többek között az emblémának a drámára és a színpadi előadásokra gyakorolt hatását is.

Knapp az általa bizonyítani kívánt hipotéziseket pontokba szedve foglalja össze, s a kutatástörténet felvázolása után meghatározza saját viszonyulását a már régebben felvetett kérdésekhez. A gyűjteménnyel korábban Staud Géza foglalkozott, aki Csatkai Endre nyomán elfogadta a tervek soproni keletkezésének lehetőségét. Ezt már Szilágyi András is megkérdőjelezte, Knapp azonban végleg megcáfolja, bebizonyítva, hogy a 18. század első harmadában Sopronban még nem voltak adottak az ehhez szükséges színpadtechnikai feltételek. Knapp helyreállította a lapok eredeti sorrendjét is, mivel azokat 1965 körül restaurálás miatt szétbontották. Egyetért Staud Gézával abban, hogy a tervek különböző időpontokban készültek és több kéztől származnak. A Fagiolo által is idézett itáliai díszlettervezőkön kívül megemlíti még Johann Oswald Harms nevét is mint a tervek lehetséges ihletőjét. Végül, az osztrák címerpajzs és császári korona többszöri előfordulásából kiindulva (amit már Fagiolo is észrevett), nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a díszlettervek valamely, az uralkodóházat dicsőítő darabhoz készülhettek. Knapp hangsúlyozza, hogy a „ludi caesarei” típusú előadással való kapcsolat azért is elképzelhető, mert ezek összefüggését a jezsuita iskolai színjátszással a kutatások ma már igazoltnak tekintik.

Ezek után Knapp áttér a gyűjtemény szerkezetének és ikonográfiájának az ismertetésére. A lapokat három fő tematikai egységbe rendezi (I. vallásos: 2–22. kép, II. mitológiai: 23–30. kép, III. az előző két téma keveredése: 31–101. kép), s a tervek ikonográfiáját a jezsuita drámaelmélet tükrében is bemutatja. Knapp Éva tanulmányának legfontosabb eredménye a korábbi kutatásokhoz képest, hogy a díszletterveket megpróbálja konkrét darabokhoz kötni. Véleménye szerint a rajzok két előadáshoz kapcsolhatóak, mindkét esetben Ferdinand Tobias Richter volt a színjátékok zeneszerzője. Az utóbbi 1683-tól I. Lipót megbízásából az udvari kápolna orgonistája volt, de jezsuita kapcsolatokkal is rendelkezett. Knapp az I. részt az 1684-ben, linzi jezsuitáknál bemutatott *Passio Christi armatura fortium contra hostes Christianorum* című darabbal hozza összefüggésbe. A történet szerint Ausztria négy szövetséges tartományával együtt, szimbolikusan Krisztus szenvedéseinek az eszközeivel legyőzi a halállal azonosított pogány törököt. Knapp a fennmaradt librettó ismertetése során a rajzokat megfelelteti az egyes jeleneteknek.

A szerző szerint a II. és a III. egység díszleteit a bécsi jezsuitáknál 1710-ben előadott *Sacer Hymeneus de profano amore victor in S. Amalia, Flandriae Patrona* című iskoladráma bemutatóján használhatták fel. A mű Szent Amália legendáján keresztül a hűség és az Isten iránti szeretet példáját állította a közönség elé. A dráma cselekményét antik mitológiából vett jelenetek vezették be. A darab végén, Szent Amália triumfusa után került sor az uralkodópár s a Habsburg-dinasztia dicsőítésére.

Knapp feltételezése megoldást kínál a díszlettervek eddig ismeretlen rendelteté-

sét illetően, érvelése meggyőző és alapos, ám néhány esetben vitatható. (Az első részben a történet és a rajzok közötti egyezéseken, megfeleltetéseken kívül feltevésének alátámasztására említi a két lapon is (17. és 20–22. kép) olvasható, s a darab címében is szereplő „armatura fortium” szókapcsolatot. (A második feliratot hiába keressük a Bardi Teréz által számozott képek között, ez az illusztrációk végén, a publikálatlan feliratok között, 21a sorszám alatt olvasható.) Azt is megtudhatjuk, hogy a darab bemutatóján jelen volt I. Lipót császár és felesége is, akik meglátogatták a Szent Sírt a linzi jezsuita templomban. Knapp szerint ezt a sírt ábrázolja a 3. kép, amit az is alátámaszt, hogy a tollrajzon ábrázolt templombelső szoros rokonságban áll a linzi jezsuita templom 1683-ban felszentelt főoltárának architektúrájával. Úgy gondolom, hogy ez az egyezés több ponton is vitatható, mert a rajz egyetlen részlete sem vonatkoztatható minden kétséget kizáróan a templombelső építészeti részleteire. Az említett rajzon szereplő, illuzionisztikusan mélyülő terű, oszlopokkal határolt és félkörívű apszissal záródó szentélynek nyoma sincs a linzi templomban. A hasonlóságok viszont, mint például a hangsúlyosan kiülő párkányzat, közhelyszerűek a kor építészetében. A nem meggyőzően bizonyított feltételezés mellett meg kell még említenünk azt a tévedést, hogy a jegyzetben szereplő hivatkozás tévesen van megadva, mert a linzi templomok az *Österreichische Kunsttopographie*nak nem a 35., hanem a 36. kötetében kerültek feldolgozásra. Ettől függetlenül persze elképzelhető, hogy a templombelső mint a darab nyitó- vagy záróképe meg egyezik a linzi templommal. Az effajta történeti hűség ugyanis nem kérhető szá-

mon a korabeli ábrázolásokon. Ezzel magyarázható az is, hogy a 39. képen a Szent Amália kérőiként meghatározott alakok antik viseletben szerepelnek, s a Maastricht városában játszódó jeleneteken is római, antik jellegű épületek szolgáltak háttér-dekorációként (32., 64. kép).

A bécsi jezsuitáknál bemutatott iskola-dráma és a gyűjtemény díszlettervei közötti párhuzamokat erősítheti Knapp észrevételének megfelelően a 74. és a 75. kép is, mindkettőn a bemutató évének, az 1710-es évnek az allegóriáját láthatjuk. Ezen az előadáson I. József és felesége, Amalia Wilhelmina, valamint lányuk, Amalia vett részt. Ezek a névegyezések valóban alátámaszthatják a mű és a tervek között feltételezett kapcsolatot. A szerző a kompozíciók interpretálása során kitér a nagy valószínűség szerint mintaképként felhasznált itáliai díszlettervekre is. Ilyen sikeres, és az osztrák mesterek által is idézett megoldásnak számított többek között Ludovico Ottavio Burnacini a *Pomo d'Oro* című darabhoz készített egyik, a pokol száját ábrázoló antropomorf díszletének rajza, ami itt az 54. képen köszön vissza.

Knapp Éva tanulmányáról összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy megadja a díszlettervek értelmezési lehetőségét, és bemutatja, hogyan tükrözik a lapok a jezsuita és az udvari színjátszás jellegzetességeit. Az általa ügyes kezű linzi, bécsi jezsuitáknak nevezett mesterek munkáin kimutatja Burnacini és Galli-Bibiena hatását, egyben bebizonyítja, hogy nem helytálló a magyarországi provenienciára feltételezése. A gyűjtemény gyarapítása véleménye szerint 1724-ben zárult le, ezután kerülhetett a soproni jezsuiták birtokába. Arra a kérdésre, hogy ez milyen módon

ment végbe, már a következő tanulmány próbál meg választ adni.

Kilián István a jezsuita iskoladramát elsősorban színháztörténeti szempontok alapján mutatja be. Megtudhatjuk, hogy a jezsuiták – akik a színjátszást a nevelés, tanítás eszközeként értelmezték – 5566 darabot adtak elő Magyarországon, s hogy ezek között szinte több volt a profán témájú, mint a vallásos. Összefoglalja továbbá, hol, milyen körülmények között, kiknek a részvételével zajlottak az előadások. A gyűjtemény szempontjából azért fontos az előadások kialakulásának itt ismertetett gyakorlata, mert kiderül, hogy mind a díszlettervek, mind a szövegek gyakran cseréltek gazdát, s hogy szerzők és rendezők is utaztak darabjaikkal. Ez történhetett a kötetben tárgyalt rajzokkal is, a renden belüli tulajdonosváltásnak köszönhetően kerülhettek Sopronba.

A gyűjtemény kiváló minőségben reprodukált rajzaihoz és metszeteihez Bardi Terézia készítette el a képleírásokat, és további ikonográfiai elemzéssel, saját észrevételekkel egészíti ki az előtte leírtakat. A képeket minden esetben címmel látta el, megadja datálásukat, technikájukat és az előforduló feliratokat, vagyis pontos, minden apró részletre kiterjedő, katalógussal felérő leírásokat közöl. Rövid bevezetőjében ő is érinti az attribúció és a tematika kérdéseit. A Fagiolo és Knapp Éva által is kiemelt nevek sorába illeszti Giovanni Paolo Schorét is, akinek hatását egyes lapokon felfedezni véli. A kötetben belüli helyes sorrend helyreállításához járulhat hozzá a szerző szerint a lapok vízjeleinek további kutatása. Leírásainak érdeme még, hogy felhívja a figyelmet a rajzok közötti motívumegyezésekre, párhuzamokra.

A szerző nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a terveket konkrét színdarabokhoz lehet kötni, de Knapp Évával ellentétben, a kötet mintakönyv jellegét hangsúlyozva, a rajzokat általánosabb szempontok alapján tárgyalja. Erre utal többek között a képek címeinek meghatározása; ami Knapp interpretációjában a „Szent Amália triumfusa” titulust viseli, azt ő „Krisztus szeretetének és a keresztény hit allegóriájának” nevezi el (31. kép). (Megkönnyíti viszont az olvasó dolgát azzal, hogy a képleírások végén közli Knapp Éva definícióit is.) A különböző szerzők által felvázolt értelmezési lehetőségek között azonban ellentmondásokat találunk. Már Fagiolo és Knapp között sem teljes a konszenzus, ugyanis az előbbi által a megváltással azonosított halált az utóbbi szerző a törökkel azonosítja, s ez a két vélemény távolról sem áll egymással összhangban (10. kép). Hasonló problémát vet fel több lap értelmezése is. Bardi az egyik allegorikus figurában Concorðiát, Knapp viszont Hymeneust véli felismerni (73. kép), de ezt mondhatjuk el a lángok között álló, kígyóhajú figuráról is, akit Bardi a Tűz, Knapp viszont a „Conscientia mala” Medusa-jelmezbe öltöztetett megszemélyesítéseként fog fel (34. kép). Az allegóriák megfejtésére tett kísérlet viszont Staud Géza állításaihoz képest mindenképpen előrelépést jelent a kutatásban. A könyvnek erénye és hibája is egyben, hogy tág teret ad eltérő interpretációknak. A kötetben felsorakoztatott számos új eredmény ellenére az az érzésünk támad, hogy a kutatás jelenlegi állapotában még nem tekinthető lezártnak. Ez azonban ösztönzően hathat a későbbiekben azokra, akik végleges válaszok megadására vállalkoznak.

A Soproni jezsuita díszletkönyv igényes kivitelezésű, a terület kiváló szakembereinek tanulmányaival kísért kiadása új ismeretekkel gazdagítja mind a hazai, mind a nemzetközi kutatást. Az itt közölt publikációk külön érdeme, hogy a mintaképek vizsgálatakor nem csak a díszlettervekre, hanem az azok számára is előképül szolgáló valóságos épületekre vagy képzőművészeti alkotásokra is felhívják a figyelmet. (Például a római San Pietro bazilikában Bernini baldachinja – 31. kép, a római Piazza Bocca della Verità szökőkútja – 68. kép, Bramante római Tempiettója – 110. kép.) Knapp Éva a tervek kompozícióit a barokk oltárarchitektúra tükrében is megvizsgálta, s számos párhuzamra mutatott rá. A már korábban említett 3. képen ábrázolt szentély összefutó oszlopsorait a templomépítészettől idegen megoldásnak tartja. Az oszlopok közötti távolságok fokozatos csökkentését azonban a római barokk templombelsőben is alkalmazták, a centrális és a longitudinális tér összekapcsolására. (Például a Carlo Rainaldi által épített Santa Maria in Campitelli.) Érdekes itt azt is megemlíteni, hogy a „végtelenbe nyíló illuzionisztikus háttér kialakítására irányuló törekvés” (Knapp, 42) már Bramante milánói temploma, a Santa Maria presso San Satiro illuzionisztikus szentélye óta része a templomépítészetnek. A közkedvelté vált megoldások elterjedésének a mikéntjére rávilágítanak maguk a gyűjtemény lapjai is. A díszlettervekre nagy hatással volt például az itt metszeten ábrázolt római Piazza Navona (112. kép).

A sort még lehetne folytatni, véleményem szerint a 16. képen a Salamon trónjához felvezető lépcső formája hasonlóságot mutat Michelangelo Biblioteca Laurenzianába tervezett lépcsőjével. Arra is

találhatunk példát, amikor egy lapon belül keverednek az antik és a 16–17. századi épületekről másolt elemek. Az 53. képen a tivoli Hadrianus villa Teatro Marittimo oszlopgyűrűjéhez hasonló forma által keretelt körtemplom mögött a Palladio építészetében megjelenő, majd a római barokk templomépítészetben is gyakran használt kettős timpanon megoldásával találkozhatunk. A tervek közelebbi megértéséhez járulhat hozzá építészetikológiai elemzésük is. A 64. képen szereplő körtemplom Béke templomaként való értelmezését a Janus feliraton és a csukott ajtón kívül maga a kör alaprajz is alátámaszthatja. Bramante centrális Tempiettója helyén a hagyomány szerint az ókorban egy Janus-templom állt, s antikos konvex formával ábrázolta Rubens is *A Háború következményei* című festményén (Firenze, Galleria Palatina v. Pitti) a Béke templomát.

A könyv számos tanulsága mellett meg kell még említenünk, hogy a gyűjtemény jól szemlélteti a jezsuiták kiemelkedő szerepét nemcsak a barokk építészet és képzőművészet, hanem a mindezek hatása alatt születő színpadi díszletek stílusjegyeinek a kialakításában is. Jóllehet a rajzokat most már nem lehet a magyarországi művészet emlékeinek tekinteni, mégis elmondhatjuk, hogy ugyanazon az úton jutottak el hozzánk, ahogyan általában az itáliai ihletettséggű művek már a középkortól kezdve; az osztrák, illetve a délnémet művészet közvetítésével.

A kötetből Marcello Fagiolo, Knapp Éva és Bardi Terézia tanulmányához gondosan elkészített jegyzetapparátus tartozik. A bizonytalanság érzetét kelti viszont, hogy Kilián István közlését nem követik jegyzetek, Bardi Terézia pedig hol a fő-

szövegben, zárójelben, hol pedig lábjegyzetekben adja meg hivatkozásait. A könyv végén található, mindössze kétoldálny bibliográfiáról nem derül ki, hogy az csak Bardi tanulmányához tartozik-e, vagy az egész könyvhöz, a névmutató pedig hiányzik. A képleírásokban közölt és a szerzők által idézett számozások megfelelnek egymásnak, kivéve egy helyen, ahol Bardi a 103. és a 105. képre Knapphoz képest

fordítva hivatkozik. Az olvasó tájékozódását segítik viszont a vastagon szedett képszámok, s a kötet nyomdatechnikai kivitelezése csak dicséretet érdemel. A Soproni jezsuita díszletkönyvről készült könyv reprezentatív kiállításával és vitára inspiráló tanulmányaival nagy érdeklődésre tarthat számot.

Békés Enikő

MARGÓCSY ISTVÁN: PETŐFI SÁNDOR

Budapest, Korona Kiadó, 1999, 312 l. (Klasszikusaink).

A kötet alcíme meglepő: *Kísérlet*. Először talán a szokott szerzői magamentésre gondolnánk, a feladat nagysága és a terjedelm ellentmondására. (Szó, ami szó: a sorozat terjedelme valóban nem ideális, alig több az Irodalomtörténeti Füzetekénél; a kötetcímek viszont – az író/költő teljes nevével – monografikus feldolgozást ígérnek, amit az életrajzi kronológia és a bibliográfiai összeállítás tovább erősíthet.) Amikor azonban a szerző, aki évtizedek óta kutatja és oktatja Petőfit, ugyanezt a meggyőzőt argumentálva is kifejti (5–8), látható, hogy alcímét kérik komolyan venni, az öt nagy tanulmányt összefogó *A romantikus Petőfi* belső gyűjtőcímmel együtt.

Kányádi Sándor mesélte, hogy a székesfehérvári kisiskolások mint „Petőfi Sándor bácsit” köszöntötték: a költő, kivált, ha Sándor utónévre hallgat, csakis Petőfi lehet. Tudomásul kell vennünk, hogy az ország, sőt a nyelvterület lakossága zömének szemében ma is ő a poéta szinonimája – még akkor is, ha az 1973-as, felülről és ideologikusan vezényelt, kampányszerű születési évforduló túlhajtásának visszahatását tanárok és diákok körében máig

érezlelhetni. Margócsy, aki 1988-ban pompás szöveggyűjteményt állított össze Petőfi politikai utóéletének dokumentumaiból („*Jöjjön el a te országod...*”), évtized múltán keserű evidenciát lát abban, hogy kötetét *A Petőfi-kultusz határtalanságáról* című tanulmányával kell kezdenie (11–47). Az elmúlt esztendő során nálunk is önálló tudományággá izmosodott kultusztörténet most már valóban elodázhatatlanná teszi az irodalomtörténet és a kultusz szétválasztását. Hiszen a Petőfi-utóélet nemcsak minden magyar kultuszok legnagyobbika, a kultusztörténet ideális kutatási terepe, de (és ezt mi tesszük hozzá) elérte az önmaga farkába harapó kígyó állapotát: azok, akik Petőfi mellett éltek, döntéseiben befolyásolhatták (mint Szendrey Júlia, Jókai Mór, Egressy Gábor – vö. 22–23), előbb bűnbakká váltak a fehéregyházi síkság felől szemlélt életrajzokban, utóbb viszont, lefokozottságukkal, már-már az istenített személyiség képességeit kérdőjelezték meg: milyen lehetett az az ember, aki ilyen befolyásolókkal vette körül magát?

Csakhogy az irodalomtudomány Petőfi-képének és a kultusznak immár elkülöní-

tett újjáépítéséhez először visszabontani szükséges, hiszen még katedrán vannak azok, akik az egyébként nagy tehetségű és versérzékeny Pándi Pál ideológiai búvészmutatóványain nevelkedtek (egy ilyen értelmezés pengeélesen pontos elemzése: 23–26), és érthető zavarukban inkább átugorják vagy megrovidítik a Petőfire szánt órákat. Okkal-joggal figyelmeztet Margócsy a külföldi recepció számbavételének hézagaira is (már az előszóban: 7): a göttingeni egyetem finnugor tanszékén számon tartott 22.500, nyomtatásban megjelent fordításra vonatkozó adat csak a német nyelvterületre vonatkozik! Napi feladatként jelentkezik viszont, hogy a Petőfi-fordítók előző nemzedéke kiöregedett-kihalt (az 1960-as, 70-es években tevékenykedettek), és – amint a mostani kettős évforduló meg a frankfurti könyvásár is bizonyította – pótlásukra még középtávú elképzelésekhez elegendő kulturális közakarat sem észlelhető.

Az előszó és a kultusztörténeti áttekintés végére érve világossá válik, hogy Margócsy maximális gondossággal farag erényt a szűkségből. Az adott terjedelemben *kutatási stratégiát* vázol fel, amelyet összesen öt irányban képzel el (kultusztörténeti, irodalomszociológiai, alkotáslélektani, stílustörténeti-nyelvi és eszmétörténeti megközelítésben), és a mindegyiken tett jelentős lépéssel megteremti annak a szakmai párbeszédnek, vitának a lehetőségét, amelyiket az elmúlt évtizedben a Petőfi-recepció sajnálatosan nélkülözött, és amely létrehozhatja a modellálhatóan legjelentősebb utóéletben az interpretáció sokféleségének egymás mellett élését. Ennek érdekében *most* konstansnak veszi a Petőfi-szövegkorpuszt, a rá vonatkozó filológiai állításokat (5–6); ezek felülvizs-

gálata és esetleges bővítése is a kritikai kiadás feladata lesz. Induktív anyaga így – hogy ne zavarja az interpretáció feszességét – a jegyzetekbe kerül át, a legszemléletesebb szövegpélda vagy szakirodalmi hely említésével és utalással a nagyszámú többire (vö. 256–257).

Margócsy értelmezésében Petőfi „modern polgári író” olyan vonatkozásban (is), hogy az 1840-es évek megélénkülő hírlap-irodalmában és kiadói konkurenciaharcai közepette nemcsak feltalálta magát, de – kizárólag a tollából elsőként megélve – tisztos középosztályi életszínvonalat is elért (71). E téren 1962, Törő Györgyi tanulmánya óta (*Petőfi anyagi helyzete = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, Bp., 1962, 41–90) nem sok történt. Most néhány rendkívül találó megjegyzés késztet továbbgondolkozásra. Ilyen – példának okáért – a szerzői jog megíratlan korai története, amely előbb a romantikus triász kezdeményezéseként vetődik fel a Kisfaludy Társaságban, eljut a megszövegezett törvényjavaslatig 1844 őszén az országgyűlésen – és ott már nem kerül tárgyalásra, s nem szerepel az 1847. évi ellenzéki követulastításokban sem. (Vö. 59–60, a Jókai–Petőfi szerkesztette Életképek közleményével!) Soha nem gondoltuk végig, mit jelent az 1843/44. évi országgyűlés kudarca ebből a szempontból a Petőfi-generáció számára, és mit költőnek. Talán azt, hogy neki van piaca a Pesti Divatlapnál a hetente „vágott” versre, szemben a Pozsonyból visszaözönlő költőtársakkal és literátus ifjakkal – Petőfi életében először kerül előnyös helyzetbe, nemzedéktársaihoz viszonyítva. Felmerendő még, hogy mit jelentett ez a csoport a pest-budai irodalmi életben; annak ellenére, hogy még Petőfinek sem sikerült

1845 elején szervezettebbé tenni „rűpöktársaságukat” (18–20 fő), ez 1846 tavaszára maradt. Vagy ilyen az írói név védjegyként funkcionálása (61–62), annak megemlékezésével, hogy az *Összes költemények* élén – és névjegyen is! – csak a magyarított családnév hat betűje áll; majd ennek kiterjesztési kísérlete az írófeleségre is (63).

A *Petőfi szerepdilemmái* (75–134) és *A romantikus Petőfi* című tanulmány (135–212) már konkrét versértelmezéseket is tartalmaz, és ezért várhatóan – a szerző szándékának megfelelően és remélhetően – nagyobb vitákat fog kiváltani. Margócsy az *Összes költemények* előszavában alkotói sajátosságnak, egyben kortűnetnek megvallott „szagztatottság” tartalmából indult ki, és azt egy „költészeti szerephármasság feloldhatatlanságából”, azaz az „önmaga korlátlanágát hirdető individualizmus”, „a természeti-közösségi szerep” és a „profetikus vezér szerep” állandóan kereszteződő ütközéséből vezeti le; amelyekkel a költő folyamatosan szembenézve, saját helyét választások-döntések sorában kereste (92–95, 118–119). A bizonyításhoz használt versanyag, persze, nem a szokott antológia-szemponatok szerint való; nemcsak a *Felhők* és *Az apostol* újraértékelése szükséges ehhez, hanem olyan költemények „felfedezése”, mint például a *Falun* (123–124, 202–203), a *Szomorú éj* (124–125), a *Vízen* (166–167), a *Nem ért engem a világ...* (168), a *Tűz* (179), *Az éj* (187), a *Képzetem* (188) stb., stb. Mint a (sokkal hosszabbra is nyújtható) címfelsorolásból is látható, Margócsy a legfontosabb pontokon támadja a „nemzeti klasszicizmus” és a „lírai realizmus” kategóriáit. A romantika stílussajátosságait sikerrel bizonyítja a tájversek csoportján (202–212), és különö-

sen figyelemreméltók azok az oldalak, amelyeken a közhellyé vált nyelvisztizikai felfogással – „Költészetében a dolgok újra azok, amik” (Németh G. Béla) – vitatkozik a szerző. Ehelyütt a magyarázat arra is, hogy a petőfieskedők miben nem tudták követni mesterüket, miközben „költészetének ’szótári’ jellegét, tárgyi megkötöttségét, szójelentéseinek elemi köznyelviségét átvehették vagy utánozhatták...” (166.)

Fontos és új mondandója van Margócsynak a romantikus költő antinomikus világképén belül a történelemszemléletről is. A történelem előrehaladásának hegeli ihletésű látomása mellett jelentkező kétségverseket (elsősorban a *Világosságot!* címűt) a szakirodalom eddigelé leküzdött válságjelként vagy ideológiai hangulatként értelmezte, pedig a történetfilozófiai kétely nem csak (körforgáselméletté kiépítve) ebben a versben érhető tetten, hanem most érzékeny részelemzések igazolják, hogy ez a poláris szemlélet azoknak a költeményeknek egyszerre „felemelő és elborzasztó” képanyagában is kimutatható (*Az ítélet, Föltámadott a tenger..., 1848, te csillag...*), amelyeket a nagy forradalmi látomások közé soroltak, és vezérmotívumaik alapján, nem is indokolatlanul (180–182).

Igen fontos megállapítás, hogy – noha irodalmunkban nemigen készült, az *Összes költemények* hivatkozott előszaván kívül, romantikus kiáltvány, önigazolás stb. – a gyakorlatban mindhárom műfajcsoportban megszülettek azok az alkotások, amelyek nemcsak markánsan igazolták a romantika eredetiségét, de egyenesen szellemiségének és stílussajátosságainak tűréshatárait próbálgatták. Petőfi így visszakérül Vajda Péter, Teleki László, Czákó Zsigmond, a

korai regényeit író Jókai Mór és Kemény Zsigmond társaságába; miközben persze az is igaz, hogy Petőfi maga nem élt ugyan a stílusirányzat megnevezésével, de a Tízek Társaságát mégis „romanticai iskolá”-nak tekintette (vö. 147).

Az eddig elemzett tanulmányoktól némileg elkülönül *A szabad elvű Petőfi* (213–239), amely eredetileg bevezetőnek készült a reformkori szabadelvűeket bemutató, az 1848-as forradalom 150. évfordulójára kiadott könyvsorozat Petőfi-szövegei elé. Most a szerző végre érvényesíthette szándékát: az egybe- vagy különírás itt ugyanis nem helyesírási kérdés és nem is szójáték. (Némi ironiával: a sorozat nem nélkülözhetette a liberalizmust átélő, költői világába néhány eszméjét, vonását integráló, de nem szabadelvű Petőfit – újabb kultusztörténeti adat!) Ehelyütt, a korábban igen magasra tett színvonalmérce alapján, arra váránk választ: vajon a politikus Petőfiben vagy életművének 1848/49-ben közvetlenül politikai hányadában szintén a polarizált világkép érvényesül-e (erre vannak korábbi utalások a többi tanulmányban), avagy Petőfi stratégia és taktika kettősségében, azaz profi politikusként cselekszik és ír-e. (Amire szintén akadnak jelek; gondoljunk például a Közcseleki Bizottmány kérésére ki nem adott *Dicsőséges nagyurak...* esetére vagy arra az 1848. május 27.-ről keltezett hírlapi cikkekre, melyben – a délvidéki szerb támadás hatására – bejelentette a köztársasági agitáció időleges felfüggesztését, és amelyet aztán 1848 őszén, a fegyveres harc

megindulása után versekben folytatott.) Margócsy érzékelte „a kijelentések és megfogalmazások ellentmondásai”-t (234), ámde kifejtésük ezúttal fölöttébb vázlatos maradt.

A kísérlet – bízást elmondható – sikerült. Noha nem monográfia készült ezúttal, a tanulmányok és jegyzeteik között máris létezik a kötetben az a belső utalásrendszer (számos esetben pedig olvasás közben, gondolatban az olvasó is kiépítheti), ami a kutatási stratégia organikus voltát és egyben életképességét bizonyítja. Akadnak részletek, ahol a recenziens véleménye vagy kutatói tapasztalata eltér az itteni elemzéstől. Legfőbb hiányérzetünk például, hogy az *Összes költemények* önjellemző előszavának egy másik igen fontos passzusát, az „igazi magyar versformá”-ra vonatkozót Margócsy (még) nem elemezte, pedig nyelvészeti és stilisztikai felkészültsége, érzékenysége predesztinálja őt erre a feladatra.

A lényeg azonban most nem ez, hanem az, hogy jelentős munka született, amellyel a Petőfi-kutatás megkezdheti az újraépítkezési időszakát, és amelynek a laudáció is kijár. Margócsy István nem valamelyik divatelmélet jól-rosszul elsajátított és magyarított követelményrendszerét vagy más tudatformák (politikából, filozófiából, ideológiákból) kölcsönzött normáit használja elemzésre. Petőfi Sándor szövegeiből indul ki, és hozzájuk érkezik meg olvasója is.

Kerényi Ferenc

**POZSVAI GYÖRGYI: VISSZANÉZŐ TÜKÖRBEN. AZ ÁLMOK ÁLMODÓJA
EZREDVÉGI OLVASATA**

Budapest, Argumentum Kiadó, 1998, 181 l.

Közlemények
2001. évi folyóirat 3. 4. szám

Pozsvai Györgyi munkája narratológiai kiindulású elemzés, melynek ekként meghatározható metodikája mellől nem hiányzik a törekvés a vizsgált formai jelenségek történeti változataira, hagyományfüggő és hagyományképző karakterének kidomborítására sem. Azaz történeti-poétikai jellegű tanulmányról beszélhetünk, mely többnyire jelzi vagy implikációi révén elősegíti feltevéseinek historikusan érthetőségét, ilyen jellegű folytathatóságát. Mégpedig igen sokoldalú közelítéssel, szempontjainak és következtetéseinek árnyalt, színvonalas, meggyőző kifejtésével. Ezek közül először az elbeszélői pozíció és a narratívaképzés összefüggését érdemes említeni, mely egyébként is a legfeltűnőbb határozza meg Asbóth János regényének mai újraolvasását.

A modernizálódó epikában, így az *Álmok álmodójának* szövegében kulcsszerepet töltenek be azok az eljárások, melyek az elbeszélőnek a történet feletti uralmára vagy annak hiányára reflektálnak. Egyre fontosabbá válik, hogy a narrátor mennyiben jelzi és tartja fenn önnön fikción kívülnek mutatott státuszát, azaz mennyiben tudja-akarja e külső pozícióból integrálni, lineáris sorozattá formálni hőse vagy ön-maga történetét, s hogy ezzel szemben mégis milyen mértékben válik a történetébe „beleíródó” alakzattá, ekként veszítve el mindentudása fölényét. A magabiztos rálátás kompetenciájának megrendülése révén pedig a regényalakok fejlődésének, sőt, autonómiájuk kialakításának a lehetősége kérdőjeleződik meg. Vagyis azon formaelvek válnak bizonytalanná, melyek

az Asbóth-regény vizsgálatához is mellőzhetetlen prózahagyománynak, a Bildung-típusú elbeszélésnek alapfeltételeit biztosították. Ezért Pozsvai Györgyi értelmezésének mindenekelőtt az írandó a javára, hogy narratológiai premisszái egyre inkább távolodnak az „én vagyok – én gondolkodom” beállítódásra hivatkozó elbeszélői ego feltételezésétől. Hiszen a vonatkozó kutatásokat felrendítő, részben itt is hivatkozott strukturalista elméletek távolról sem mindig küzdötték le a vélekedést, hogy az elbeszélendő emberi létnek e szubjektív énbe foglaltságából származik annak idői formája. Eszerint a történet elbeszélése mindig az elbeszélő tudásának következménye volna: a narrátor létezése megelőzné nyelvét és temporalitását, így konstruálná a szövegvilágot. A hasonló elgondolások felülbírálatát, az énnel a beszédben-konstituálódására felfigyelő interpretációt éppen a narrátor többféle funkciójának gazdagon árnyalt elemzése ösztönzi a kötetben, különösen a monológhelyzetek dialogikus távlatba helyezése, a „dialogikus monológnak” nevezett eljárás poétikájának kiemelése nyomán. Ezen belül kerülhetnek tárgyalásra immár a modernség paradigmatisztikus elemei, elsősorban az aposztrofikus alakzatok, a megszólítások bipoláris feszültségében észlelhető jelentések, mint az egónak a másik felé fordulásából, a magából-kilépéséből, a beszédnek a heideggeri értelemben vett kifelé-mondottságából való létesülése. Mindez olyan epikus alakításokra utal, amelyek a beszélő én számára birtokolhatatlan tartalmú eseményeket implikálnak,

az én ezért mindig egy határon túlra, egy másik, idegen közegre vonatkoztatva, annak újra és újra felvillanó „tükrében” ismerhet önmagára. Belátható: a Velencét megszólító vonzalom (a találóan „verbum creans”-nak minősített „Te vagy Velence!” aposztrophé) szintén azt invokálja, ami megvonja magát, s a főszereplő annyiban ismerhet önmagára, amennyiben a tőle megvontra utalni képes, hogy ebben az állandó vonzottságában (vágyakozásban) engedjen utat létezése sohasem teljesen átlátható-birtokolható sajátosságainak. S hogy mindez a memória olyan modalitásként nyilvánul meg, melyben maga az emlékezés is időbe vetetten jut szóhoz, az a romantika óta alapvető tapasztalata az európai irodalomnak.

Mielőtt azonban túlságosan és történetetlenül messzire mennénk a nyelvre hagyatkozó világban-benlét néhány formációjának tulajdonításában, meg kell jegyeznünk, hogy éppen a dolgozatban kiemelt vallomásos dikció sajátossága figyelmeztet arra, hogy a „te vagy Velence” mondattal kezdődő, vonzás és vonzottság meghatározta dialógus mellett a regény beszélője (alakváltozatai ellenére) mégiscsak ragaszkodik önnön egységes mivoltához és egységesítő képességéhez – ezért nevezhető az „álmok álmodójának”. S noha saját szövege rendszerint főlébe kerekedik szándékainak, számos kudarcáról megfélekezve, lényegében mindvégig birtokolhatónak vagy feltámaszthatónak véli énelbeszélésének integráló-szervesítő kompetenciáját. Darvady Zoltán szólama – bár távolról sem az elbeszélő én pusztá tárgyának mutatkozik az olvasó számára, hanem „saját szavainak szuverén hordozója” lesz – mégiscsak újra- s újrakondicionálja, mégpedig szubjektuma erőforrásá-

ban bízva, nyelve és sorsa fölötti (persze mindig látszólagosnak bizonyuló) hatalmát. Tulajdonképpen az ismétlődő kísérletek és ismétlődő kudarcok egymásutánjára, az illúziók feltűnésének és elvesztésének cselekménysorára vetül a történetét és önmagát integráló szereplői szándéknak és nyelvi megvalósíthatatlanságának feszültsége.

A dolgozatban említett polifonikus szisztéma pedig hajlékony magyarázó elvnek bizonyul ezen integratív aktusok szubjektivitásának és szétbomlásuk nyelviségének explikálásához, e folyamat egy modernista változatának kifejtéséhez. Ennek nyomán derül ki tehát, hogy például az eltérő beszédhelyzetekből megszólaló énformák kronotopikus elhelyezéséből nem hallható ki olyan markáns diszharmonia, mely a harmónia vágyképét eleve megtagadná a főszereplő számára. Lezáratlanság feltételezhető „csupán”, s nem összeegyeztethetlenség vagy esetlegesség. A térszerűen értelmezhető idő és az időiségként értelmezhető tér ugyan ellentmondások metszéspontjára helyezik a főszereplőt, de nem törik szét végleg szubsztanciájának önfenntartó illúzióit. Darvady Zoltán „álmai” – a manapság gyakran hivatkozott derridai idézettel szólva – a sorsnak lineáris folytonosságot, egy kezdetet és egy véget tulajdonító álmoknak nevezhetők, miközben e folytonosság többször is megtörik, anélkül, hogy álmodóját végleg felébresztené. De éppen ez a kettős (ellentmondásos) szituáltság hívhatja ki az olvasó azon reagálását, melyben immár levonható a következtetés is a kudarcok sorából. E reagálást látványosan segíti elő a vallomásra kívülről tekintő, jelöletlen nézőpont képződése: a fejezetekre tagolásban megnyilvánuló külső (paratextuális)

pozíciónak a narrátor-szereplő nevét magába foglaló reflexiója. Igaz, a szöveg itt nemcsak önmagát olvasó metapozíciót teremt a történethez, hanem megfogalmazza értékpreferenciáit is. A zárófejezet címe így hangzik: *Darvady Zoltán mindent elveszt és mindennél többet nyer*. De az értékelő keretezés irányadása könnyen dekonstruálható, többek között az ironikus olvasatot lehetővé tevő vendégszövegek némelyikének segítségével.

Mindezzel összefüggésben jól érzékeli a monográfia, hogy a „ki vagyok én” kérdést exponáló vallomásosság előbbi formája kiválóan alkalmas arra, hogy szubjektumának folytonos újraképzése mellett, de a kérdés állandó fenntartásával leépítse és átírja az énelbeszélés számos korábbi alakzatát. Elsősorban azokat tehát, melyek a fejlődésregény műfajához köthetők. Két fontos szempontot említenék, melyek Pozsvai Györgyi értekezésében nyomatékkal kerülnek elő. Az első a gyermekkor tematizálása, az „emberré formálódásban” – Rousseau-ra hivatkozva – fontosnak láttatott szerepe. Persze éppen az „emberré formálódás” önfeledten kiteljesedésbe emelkedő szakaszolását vonja kétségbe a gyermekkorak nemcsak meghatározó nevelődési kiindulópontként, hanem soha nem legyőzött, soha meg nem haladott stádiumként való vissza-visszatérése. A modernség emberképében így a gyermek- és kamaszkor nem pusztán a későbbi fejlődésre ható, újra és újra tudatosítható kiindulásként, nem a nevelődés ívének egyszerű kezdeteként, hanem a lélektani változások okozati magyarázatát áthúzó, folyvást átminősülő és átminősítő, az egész élet lineáris bonyolíthatóságát drasztikusan széttörő mozzanatként tűnik elő, hiszen a jelennel egyenrangú

(„mélypszichológiai”) és nem a fejlődésnek alárendelt stádiumot képvisel. Szintén tériesíti az időt, túllép az önmagát teleologikus beteljesedésében elképzelő humanitáson. Sőt, olykor éppen a továbblépés (mint egyre „magasabb” szintre jutás) lehetetlenségének a szuggesztiójával tagadja meg a „haladás” perspektíváját. Elég, ha Cocteau-tól Szerb Antalig vagy Musil-tól Ottlik Gézaig gondolunk néhány szerző közismert művére. E szövegekben a gyermek- és ifjúkor olyan világ és olyan nyelvezet, mely nemritkán az emlékezés aktusaiban mint a nyelvi előzettségnek hangsúlyosan kiszolgáltatott képzetekben érvényesíti destabilizáló hatalmát.

Az emlékezéstechnika mellett az itt adódó másik lényeges szempont a vallo-más néhány műfaji sajátosságát érinti. A napló- és a levélforma igen sokoldalú, többször előkerülő, történeti panorámába illesztett analízise a kötet legkiválóbb részei közé tartozik. Ezúttal különösképp sikerült rámutatni – és éppen a hagyományosan retrospektív, ekként integráló jellegű soliloquiummal szembesíteni – az időiségük folyamatát birtokolni nem képes beszédformák műfaji elemeire. A dolgozat immár nyomatékkal reflektál arra, ahogy a naplóírás jelen idejűsége a fejlődés – és bármilyen elbeszélés – összerendezésének előzetes tudását kérdőjelezi meg, s ahogy a levélírás dialogikussága a szövegelek egymást módosító változékonyságát feltűnővé teszi. Külön említésre méltó, a gyorsan gyarapodó szakirodalomban sem mellőzött leleménye Asbóth szövegének a szerelmes levelek visszaküldésének epizódja, amely az emlékezést az olvasáshoz, míg a felejtést (a múlttal való szakítást) az íráshoz, méghozzá e levelek másolásához köti.

A regénynek részben művészregényként való olvashatósága az interpretáció számára a fejlődési epika dekonstruálásának és az esztéta modernség tendenciáinak összjátéka felé nyit széles utat. A tanulmány e téren szimbolizmusról beszél, ehhez az irányzathoz köti az esztétizmus megjelenését úgy, hogy kevésbé domborítja ki annak nietzschei kiindulását, korszakmeghatározó erejű koncepcióját – az ontológiai teljességéről lemondó és a világot ehelyett művészi-szellemi teljességgel igazolni akaró törekvést. Ez különösen annak fényében hiányolható, hogy Darvady sorsában nyomatékka a világon-felülkerekedés romantikus (vagy romantikusnak tartott) prófétizmusa vall kudarcot: a főhős előbb – jellegzetes módon – politikus, majd költő akart lenni, de azért nem válhatott művésszé, mert nem adta fel a világra a győzelem igényével tekintő, anakronisztikus ars poeticáját. Ugyanakkor épp a hagyományos költőfunkció csődje teszi alkalmassá arra, hogy Velence szépségeit igazi modern „esztétaként” csodálja. Vagyis a romantikus program elvesztése utal a veszteség nyomán támadó modern elvárásra: a mű zárlata, a Bánk-idézet („munkálkodó légy, ne panaszkodó”), minden iróniája mellett, mintha a győzelem és a kitartás viszonyának vonatkozó rilkei ellentétezéséből is megpendítene valamit. (A *Kalckreuth-rekviem* szavaival: „Győzést ki említ? Minden csak kitartás.”)

Pozsvai Györgyi munkája a 19. század vége irodalma jellemzésének kevésbé a paradigmatis mozzanatok és összefüggések kiemelésével, mint inkább az adott szöveg relatív egyedi megoldásainak érzékeltetésével szorgalmazza folytatását, általánosabb poétikai továbbgondolását. E területen viszont számos új eredményt hoz,

kitűnő megfigyelések sorát mutatja fel, főleg az említett narratológiai és műfajelméleti területen. Például az álommotívum funkciójáról, valamint a képiségről és a zeneiségről szóló fejtegetések kapcsán tér ki a szöveg nem eszközjellegű nyelvhasználatának kérdésére, s számos fontos, felfedezésszámba menő észrevételt tesz a mű modern értelemben vett autonómiájáról, poétikai zártságáról. Ezt nem cáfolja a vélemény, miszerint a társművészetekkel kezdeményezett párbeszéd ugyanakkor nagy mértékben árnyalja-gazdagítja mind a stílus, mind a stílus szintjének jelképzését. Sőt, hozzátehetjük, lehetőséget biztosít napjaink befogadásának arra, hogy szétfejtse a poézis (immár látszólagosnak nevezhető) hermetizmusát. A további kutatások e tekintetben még igen sok eredményt hozhatnak, nem kis részben Pozsvai Györgyi értekezésének kezdeményezői nyomán. A zenei és a képi vonzatú mozzanatoknak nem csupán intermediatív utalásait és innen nyerhető jelentéstöbbletet, hanem a befogadásban előidézett, annak imaginárius tartományát gazdagító energiáját is vizsgálni szükséges a továbbiakban. Mindezt nem véletlen, hogy az igen sokoldalú, számos lexikai, akusztikai, szintaktikai elemre kitérő interpretáció során a befogadás szempontja mind hangsúlyosabban kerül elő. Végül – a bevezető fejezetre rímelő kiegészítésként felfoghatóan – a zárszóban, vagyis az olvasat hozadékának birtokában már a beszélőnek mint individuumnak a létvilág egészét átfogni nem képes mivoltáról esik szó az egyre újabb értelmező perspektívák feltárulása kapcsán. Jelezvén, hogy a szöveg e „perspektívák” beszélgetéseként is felfogható, túllépve a narrátori individualitásnak az első fejezetben exponált problémakörén.

Frappáns ötlet az értekezés végén az összevetés Kemény Zsigmond *A szív örvényei* című regényével. A fejezet határozottan és meggyőzően használja fel az Asbóth-regény elemzésének eredményeit, rámutatván, hogyan befolyásolja a későbbi szöveg tapasztalata a korábbi mű olvasatát. Ezen túl, a romantika–modernség kapcsolatát illetően is az eddigieknél cizelláltabb, műfajtörténetileg alaposabb összevetésekkel találkozhatunk. Rámutatván a szövegek kompozíciós „alapegységeinek” modulációira: a narratori és a szereplői hangozások viszonyára, a levél- és a naplóforma, valamint az élőbeszédet idéző közlésmódok egymást decentraláló karakterére stb.

Az elmondottakból következik, hogy Pozsvai Györgyi értekezése a megértés folyamatának mindig új és új stádiuma felé

való megnyílásról, állandó önkorrektíós mozgásról is tanúskodik. Igen szembetűnő a koncepció távlatának állandó szélesedése, felvetéseinek folytonos továbbgondolása és kiegészítése. Mindez hozzásegítette a szerzőt ahhoz, hogy a századvég fontos regényének a közelmúltban fellendülő kutatását, Németh G. Béla, Szajbély Mihály, Gergye László, Szilágyi Márton, Lappints Eszter, Palkó Gábor és Milbacher Róbert munkáit korszerű, igen alapos és értékes interpretációval folytassa. Hozzájárulván a korszaknak manapság megfigyelhető rekanonizációjához, mely egyre inkább az előtérbe helyezi a 19. század végének korábban többnyire csak peremhelyzetben lévő szövegeit.

Eisemann György